आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol. XXI No. 2 September, 1999

आदिवासी हस्तकलेचे प्रदर्शन

नृत्य सादर करताना
मोहगांव, ता. कुरखेड जि. गडचिरोली येथील
नृत्य पथक

धुळे जिल्ह्यातील पावरा जमातीचे नृत्य

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol. XXI No. 2 September , 1999

TRIBAL RESEARCH & TRAINING INSTITUTE'S PUBLICATIONS FOR SALE

संस्थेची विक्रीची प्रकाशने

Sr.No.	Name of the publication	Year of publication	Amount (Rs.)
1.	A Review of Tribal Research Studies - Edited by Dr.G.M. Gare	1988	35.00
2.	Socio-cultural Dynamics of Tribal Development - By R.S. Negi & John Gaikwad	1990	19.00
3.	Tribal Handicraft - Edited by Dr.G.M.Gare	1990	90.00
4.	Adivasi Lok Gite (in Marathi) - Edited by Dr.G.M.Gare & Sudhir Jog	1996	7.00
5.	Adivasi Kala Vishva - Edited by Dr.G.M. Gare & U.R.Sonawane	1986	10.00
6.	An overview of Tribal Research Studies - Edited by Dr.N.S.Jain & Dr.Robin D. Tribhuwan	1995	100.00
7.	Strategies for promotion & propogation of Tribal Art and Handicrafts. Dr.N.S.Jain & Dr.Robin D.Tribhuwan	1996	50.00
8.	TRIBAL RESEARCH BULLETIN (Special Issue) - आदिवासी वनौषधी व पारंपारिक उपचार पध्दती: (स्मरणिका)	1999	100.00
9.	TRIBAL RESEARCH BULLETIN (Bi-annual) (Annual Subs.Rs.100/-) (Rs. Hundred only)	-	50.00

EDITORIAL

We have great pleasure in bringing out the issue of TRIBAL RESEARCH BULLETIN, which is basically devoted to provide objective reading material, based on first hand research and observations on various aspects of tribal life and development., There are two sections in the bulletin, one is in English, while the other is in Marathi.

In the English section, there are six papers. The first paper by Varsha Zanver & others highlights the aspect of malnutrition among tribal children from five villages of Nanded district. The second paper by Shri Dhanorkar and Shri Ingle has provided a "Development scale for Measurement of Socio-economic Status of Tribals".

The next article by V.V.Bhaskar provides an insight into the beliefs and practices of tribes from Toranmal region. Dr. Prakash Gambhir and Vasant Shinde have presented valuable data on the burial customs and practices of some tribal groups. The fifth paper by Dr. K. Ailaiah deals with education and employment changes among the Lambadas of Warangal district. The last article by Dr. N.K.Malpani, gives tips on Ear, Nose and Throat care.

In the Marathi section the first article by Shri R.D.Kharosekar unravels the status of tribal education, with reference to their economic progress. The second article by Shri R.B.Mokashe provides valuable information

about the Nucleus budget programme. The third article by Shri D.M.Raskar is a I.T.D.P.wise note on educational status of tribals in Maharashtra. The next paper by Shri S.N.Kulkarni in his article reveals certain barriers prevalent in tribal training system. In her article captioned, "Therapies of medicinemen of Vikramgad, Sushila Divekar unravels the cult of Bhagatism. The next article by Shri R.B.Mokashe presents the functioning of residential schools and the educational progress shown by them.

Shri D.R.Choudhari, in his next article presents a Court case of tribal identity issue. The next article by Dr. Balkrishna Bhosale highlights problems of tribals in Matheran region. This article is followed, by atrocity law presented by Shri D.R.Choudhari. The last article by Shri P.R.Tikone gives an account of I.T.D.P. Dahanu.

I hope the views expressed by various authors, will not only be useful to research scholars, administrators & students, but general readers as well.

(R.D.Kharosekar)
Director
Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune-1

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol.XXI No.2, September, 1999
Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute
Pune-411 001
Regd. No.RN 37438-79

CONTENTS

Pages

Editorial

1. Prevalence of Malnutrition among tribal children as per waterlow's classification. — 1-8
- **Varsha Zanver, Asha Arya & Rohini Devi**

2. Development scale for Measurement of Socio-economic Status of Tribals. — 9-21
- **T.S.Dhanorkar & P.O.Ingle**

3. A note on beliefs and practices of Toranmal Region. — 22-26
- **V.V.Bhaskar**

4.. Burial customs among some tribes in India with special reference to Maharashtra : An ethno-archaeological study. — 27-33
- **Prakash B.Gambhir & Vasant Shinde**

5. Education and employment changes among Lambadas : A study in Warangal District. — 34-39
- **Dr. K. Ailaiah**

6. How to care of your Ear, Nose and Throat — 40-45
- **Dr. N.K.Malpani**

7. आदिवासींच्या शैक्षणिकसंबंधीचा दृष्टीकोन — 46-50
- श्री. आर.डी.खरोसेकर

8. न्युक्लिअस बजेट / केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प योजना — 51-53
- श्री. आर.बी.मोकाशे

Editor — **Shri.R.D.Kharosekar, IAS**, Director

Editorial Board — **Shri R.B.Mokashe**, Dy.Director (R)

Dr.Robin D.Tribhuwan, Assistant Museum curator

Smt.Vijaya Kulkarni, Assistant Librarian

Publisher — **Shri R.D.Kharosekar,** Director, Tribal Research & Training Institute, Pune 411 001

Printer — Manager, Photozinco Press, Pune 1

9. बेंच मार्क सर्व्हे १९९६-९७ अंतर्गत कुटुंबपत्रकांतील माहितीवर आधारित राज्यातील प्रकल्प विभागातील साक्षर लोकसख्या व साक्षरतेचे प्रमाण. 54-57
- श्री. डी.एम. रासकर

10. आश्रमशाळेतील आदिवासी प्रशिक्षणाबाबत कांही महत्वाचे अडथळे 58-61
- श्री. एस.एन.कुलकर्णी

11. विक्रमगडचे आदिवासी भगत / वैदू आणि त्यांची उपचारपध्दती 62-66
- सुशिला वा. दिवेकर

12. शासकीय आश्रमशाळांचे व्यवस्थापन व शैक्षणिक प्रगती व त्यावरील उपाययोजनावर ऊहापोह 67-74
- श्री. रा.बा.मोकाशे

13. अनुसूचित जमातीच्या प्रमाणपत्र तपासणी समिती - न्यायालयीन निकाल 75-78
- श्री. डी.आर.चौधरी

14. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, डहाणू - एक दृष्टीकोन 79-86
- श्री. पी.आर.तिकोने

15. अत्याचार प्रतिबंध कायदा 87-89
- श्री. डी.आर.चौधरी

16. माथेरान परिसरातील आदिवासींच्या समस्या 90-93
- डॉ. बाळकृष्ण भोसले

17. वृत्तविशेष 94-98

PREVALENCE OF MALNUTRITION AMONG TRIBAL CHILDREN AS PER WATERLOW'S CLASSIFICATION

*** Varsha Zanver , ** Asha Arya**
***** Dr. Rohini Devi**

INTRODUCTION

Even after 50 years of Independence, tribals are aloof from the general prosperity of nation, in the lowest strata of society, exploited for generations. In this firm grip of a subsistence economy, the life of majority of tribes has been characterised by poverty and misery (Shrivastava et. al 1992)

Several studies from different parts of India pointed out that because of easy access to natural foods, tribal children have better nutritional status in comparison with rural and urban slum children (Hanumantha Rao and Satyanarayana 1979, Behra etal 1982, Shrivastava and Pate ; 1992). However, country wide deforestation is depriving them from natural resources . Even the observations emerged in national workshop on "Anthropology of tribal health and medicine in forest environment" 1987) suggested that the nutritional status of the tribals in general is deteriorating particularly among the forest dwelling groups. A part from deforestation, other socio-economic factors like parental illiteracy, family income and occupation of parents also contribute towards, the existing prevalence of malnutrition among tribal children.

Various methods are used for assessing the nutritional status of different age groups. During the growing age

* Faculty, College of Home Science,
M.A.U., Parbhani

physical dimensions of body are affected by state of nutrition which can be measured by various anthropometic indices like weight and height. These anthropometic indices can be used for distribution of children according to waterlow's classification. In the present paper an attempt is made to study the prevalence of malnutrition among tribal children according to waterlow's classification.

MATERIALS AND METHODS

For the present investigation, the subjects were selected from five tribal villages namely Bothi, Bhurbushi, Jamdari, Palaj, Turati from Nanded district of Maharashtra State. A total number of 200 pre-school children below 6 years of age comprising of 100 girls and 100 boys were selected for the study.

The categorisation of the selected sample was done on the basis of father's occupation, literacy level and monthly family income. Regarding the occupation, the sample was further classified as from farmers and farm-labourer's families, having fathers with three levels of literacy viz. illiterate, primary school educated and middle school educated. However, pertaining to the income level of the families the categorisation of subjects with family as upto Rs. 300/- Rs. 301 to Rs. 600/- and Rs. 600/- to Rs. 900/- month respectively. Using standard procedure of anthropome try (Jelliffce 1966) measurements of height and weight were recorded and compared with NCHS reference values (Stgephenson et al 1983). By using waterlow's classification (1977) the preschool children were divided into different grades of malnutrition as per their height for age and weight for height as shown in Table 1.

Table No.1
Waterlow's Classification

Height for age	Weight for height	Nutritional grade	Type of malnutrition
1.	2.	3.	4.
< 90	< 80	Wasted & Stunted	Current long duration malnutrition
< 90	≥ 80	Stunted	Long duration malnutrition
≥ 90	< 80	Wasted	Short duration malnutrition
≥ 90	≥ 80	Normal	Normal

RESULTS AND DISCUSSION

The information on the prevalence of malnutrition in selected subjects according to waterlow's classifications presented in Table 2. Out of the selected 20 tribal pre schools only 31.5% children suffered from various type of malnutrition, with respect of specific type, 45.5%, 40% and 19% children showed short duration, long duration and current long duration malnutrition respectively. Gopaldas (1982) also reported comparatively less percentage of normal tribal children than malnourished children.

Influence of occupation of head of the family on type of malnutrition as per waterlow's classification is expressed in Table 3. From the date it is evident that 35.71% children from farming families and 21.66% children from farm-labour families were normal, whereas remaining subjects were suffering from various types of malnutrition. Critically seen 42.85% children from farming families and 51.66% children of farm-labours families were suffered from short duration malnutrition.

Vishwesharao (1981) reported that 50% children were normal according to their weight for age and weight for height, 5.0% children were suffering from severe malnutrition and 18% were nutritional draws.

Table 4 expressed influence of paternal literacy level on the prevalence of malnutrition in tribal preschool children as per waterlow's classification. Table 4 showed that the short duration, long duration and current long duration malnutrition among the preschoolers of illiterate, primary school and idle school fathers ranged from 37.5 to 66.3.5 to 14.2 and 18.7 to 19.3% respectively, short duration malnutrition was found to be more followed by long duration malnutrition and current long duration malnutrition among preschoolers. It was also observed that more the literacy level of the father, lesser was the prevalence of malnutrition was lowered, the results of this study are in line with Sukhdev. (1992).

Impact of family income on the prevalence of malnutrition on selected tribal preschool children with respect to waterlow's classification is described in table No. 5. The results revealed that the percentage of normal children increased as income of family increased. The

percent children reported as normal was 20.2 when family income was upto Rs. 300/- per month. The percentage of normal children increased upto 38.8 and 44.2 as the income level increased from Rs. 303/- to Rs. 600/- per month respectively. The type of malnutrition in preschool children and income level of family had indicated close relationship, as the income of the family increased, there is drastic reduction in percent prevalence of short duration, long duration and current long duration malnutrition from 55.3 to 36.5, 4.25 to 3.8 and 20.2 to 15.5 percent respectively.

CONCLUSION

The present study concluded that out of total 200 tribal preschoolers, only 31.5% children were found to be normal while 68.5% children suffered from short, long and current long duration malnutrition. Occupation of father, paternal literacy level and monthly income of the family found to influence the nutritional status of preschoolers. It was noticed that more percent (35.71) of children were normal from farming families than those from farm-labour families (21.66%). Study further revealed that, as paternal literacy and income of the family increased, prevailed of malnutrition among preschoolers declined, however it could not reach the level of significant

Table No.2

The prevalence of malnutrition in selected tribal pre-school children according to waterlow's classification

Age	Total No.Children	Normal	Short term malnutrition	Long duration malnutrition	Current long duration malnutrition
1.	2.	3.	4.	5.	6.
1-2 M	20	2 (10)	7 (35)	-	11 (55)
1-2 F	20	4 (20)	13 (65)	-	3 (15)

Age	Total No.Children	Normal	Short term malnutrition	Long duration malnutrition	Current long duration malnutrition
1.	2.	3.	4.	5.	6.
2-3 M	20	4	6	-	9
		(20)	(30)	1	(45)
2-3 F	20	4	-	(5)	9
		(20)		7	(45)
3-4 M	20	4	15	(35)	1
		(20)	(75)	-	(5)
3-4 F	20	13	6		1
		(65)	(30)	-	(5)
4-5 M	20	5	13		2
		(25)	(65)	-	-
4-5 F	20	8	12		2
		(40)	(60)	-	-
5 + M	20	5	13	-	2
		(25)	(65)	-	(10)
5 +F	20	(70)	(30)	-	-
Total	**200**	**63**	**91**	**8**	**38**
	(100)	**(31.5)**	**(45.5)**	**(4)**	**(19)**

Figures in parentheses indicates percentage.

Table No.3

The influence of paternal acceptation on the prevalence of malnutrition in selected tribal pre-school children according to waterlow's classification

Sr. No.	Occupation	Total No.of children	Normal	Short term malnutrition	Long duration malnutri -tion	Current long duration malnutrition
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Farming	140 (35.71)	50 (42.85)	60	3 (2.14)	27 (19.28)
2.	Farm labour	60 60	13 13	31 31	5 5	11 11
Total		**200**	**63**	**91**	**8**	**38**

Figures in parentheses indicates percentage.

Table No.4

The influence of paternal literacy level on the prevalence of malnutrition in selected tribal pre-school children according to waterlow's classification

Paternal Literacy level	No.of Children	Normal	Short term malnutrition	Long duration malnutri-tion	Current long duration malnutrition
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Illiterate	140 (100)	42 (30)	66 (47.2)	5 (3.5)	27 (19.3)
Primary school educated	44 (100)	15 (34.0)	19 (43.8)	2 (4.5)	8 (18.8)
Middle school educated	16 (100)	6 (37.5)	6 (37.5)	1 (6.30)	3 (18.7)
Total	**200**	**63**	**91**	**8**	**38**

Figures in parentheses indicates percentage.

Table No.5

The influence of monthly income of family on the prevalence of malnutrition in selected tribal pre-school children according to waterlow's classification

Income	No.of Children	Normal	Short term malnutrition	Long duration malnutri-tion	Current long duration malnutrition
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Rs.upto 300	94 (100)	19 (20.2)	52 (55.3)	4 (4.25)	19 (20.2)
Rs.301-600	54 (100)	21 (38.8)	20 (37.2)	2 (3.7)	11 (20.8)
Rs.601-900	52 (100)	23 (44.2)	19 (36.5)	2 (3.8)	8 (15.5)
Total	**200**	**63**	**91**	**8**	**38**

Figures in parentheses indicates percentage.

REFERENCES

1) Behera, S.K.Samai, W.C.Mohapatra.S.S. and Chopra, A.K.(1982) Growth pattern of pre-school children in tribals of Orissa, Ind. Pendiatvice. 19 (8):701.

2) Gopaldas, T.Gupta and Saxena. (1982). The impact of sanctrasation in a forest dwelling tribe of Gujrat India, Ecology, Consumption pattern nutrient intake anthropometric, Cllniol and Haemological status. Jr.of food and Nutrition. 12. 217-227.

3) Gupta A.K. and Rajput, L.P. (1982) Case study on Nutritional status of children from tribal areas in Mandla Block, paper spare presented at the Workshop on Child Nutrition in Tribal Areas J.N.K., V.V., Jabalpur.

4) Jelliffee D.B. (1966) Assessment of Nutritional status of community. W.H.O. Geneva P.P. 10-94-210.

5) Hanumanthrao, L. and Stayanarayana, K. (1974) Nutritional status of tribal pre school children of Andhra Pradesh. Ind. Jr. Nutri. Diet. 11:328.

6) Shrivastava :M.M., N.V. Patel (1992) Nutritional status of tribal and urban slum pre school children. (3-4 years). Indian pediatric. Vol. 29: 1559-1562.

7) Stephenson L.S. Lathorn, M.C. and Adjansen (193). A comparison of growth standards similarities between NCHS. Harward Denver and privileged American children. Cornell international nutrition inmonograph swerves. 12 P.P.102-105.

8) Sukhdev S.T. (1992) Evaluation of Nutritional status and supplementary food of slum pre school children. Desertion submitted to Marathwada Agricultural University, Parbhani.

9) Vishweshwararao K., G. Rashaiah, S.V.S., Raj, N.C. Swaminathanan (1981) Relative Importance of various authopometeric measurement and Indices for an evaluation of nutritional status. Indian pediatrics 18: 223-231.

10) Waterlow's, J.Bazina, R., Kalker, W.Lone. J., Nichman M.and Ranner, J (1972). The presentation and use of height and weight data for comparing the nutritional status of groups of children under the age of ten years, Bullet in of W.H.O., 55: 489.

*****

DEVELOPMENT SCALE FOR MEASUREMENT OF SOCIO-ECONOMIC STATUS OF TRIBALS

* T.S.Dhanorkar, ** P.O.Ingle

The socio-economic status (SES) of a tribal respondent referred to the position of an individual or his family members in the society. The socio-economic status advocated for non tribals can not be used for studying socio-economic status of tribals and hence a separate socio-economic status scale for tribals was developed. The variation between the Hill Madia and Madia on plain was studied.

The socio-economic status of the tribals plays an important role in differentiating the individuals from each other. Although in a tribal society socio-economic status among individuals had relatively less differentiation and a few acclaimed spiritually and mystically superiors were considered as important persons. However, subsequently the SES gained special importance for several social and economic developmental reasons and hence distinguishing the tribals on socio-economic parameters has gained importance for their developmental purposes.

Development of a standardized SES scale for tribals was very much needed. Raha M.K.(1993) Former Joint Director, Anthropological Survey of India, in his letter to the researcher has categorically mentioned that there is no scale at present to know the exact socio-economic status of the tribal people and therefore the scale developed for measuring SES of tribals would be of immense use in this regard.

* Head, Extension Education Section, Anand Niketan College of Agriculture, Warora, Dist. Chandrapur.
** Associate Professor, Extension Education Dr. P.D.K.V. Akola

The efforts have been made in the present study to develop such scale to measure SES of Madias. As the social and economic status of Madias is distinctly different from non-tribals, the SES scale acceptable at present for non-tribals are unsuitable for tribal people.

SOCIO-ECONOMIC STATUS SCALE DEVELOPMENT

For systematic and accurate measurement of the socio-economic status of the respondent Madia tribals and considering the need of development of instrument has been developed in the following stages:-

- Identification and selection of indicators of socio-economic status.
- Judges rating for ranking and allotment of raw scores to main and secondary indicators of socio-economic status.
- Assigning weightages of the different SES indicators and calculation of weighted score of each main indicator.
- Final format of SES scale.
- Testing the reliability of the scale.
- Testing validity of the scale.
- Norms for the use of the scale to the tribal population calculating weighted score, calculating maximum and minimum score and categorization.

1. Identification and selection of indicators of SES

The indicators of level of SES of Madias were identified on the basis of researcher's own experience in a tribal area, study of Government and Non-Government organisations's official, social workers having field experiences in tribal area. The literature specifically published on Madias was reviewed for identification of indicators. The SES of tribals has a special reference to their traditions and culture, in addition to social and economic aspects and hence, while identifying the indicators, adequate consideration was given to these items. Thus, in all twelve major indicators were identified. The identified indicators were as follows.

- Education
- Occupation
- Family type
- Source of production
- Income in rupees
- Land in hectares
- Type of cultivation
- Material possession
- House
- Live stock possession
- Social and cultural participation

- Honours and Recognition

Thus, initially twelve main items were selected. Relevant sub-items against each main item were also identified. Thus, in all 55 sub-items were prepared and arranged logically for the detailed analysis, to get the accurate indication of SES. These sub items were given tentative scores relevant to their importance i.e. highest score to most important and lowest score to less important item.

2. Judges rating for ranking and allotment of raw scores to main and sub-indicators of SES.

The selected indicators of SES of Madias were referred to the experts, researchers, social scientists, anthropologist, Government and non-Government organisations working in the field of tribal development. In all 25 selected judges were contacted. Out of twelve items, last item was deleted because it was considered to be irrelevant to primitive Madias. Hence, eleven items were selected. They were asked to indicate the relevance of the main items. The judges were further requested to rate sub items and give relevant score to them according to their importance in measuring the SES. Out of 25 judges, 14 judges finally responded. On receiving the judges responses, the rank averages were worked out for the main items and then they were rearranged. The indicators to which most of the judges ranked first was placed at rank one and in the same manner other indicators were sequentially arranged. The averages of the scores allotted by Judges to the sub-item with maximum average score was placed at rank one and other sub-items were ranked in the descending order. Relevant raw scores were allotted to the different sub-items.

3. Assigning weightages to the different SES, indicators and calculation of weighted score of each main indicator.

Raw scores as such have limited utility. The raw score earned by an individual or a particular group does not indicate relative position of the individual or group in the total distribution of the population. Therefore, for giving meaning to the raw scores and making them more useful, norms were decided. Such norms are helpful in providing a basis for understanding and interpreting the raw scores. They also help in determining the relative position of an individual on a scale. Determination of norms is a part of the

process of standardization of a measuring instrument. (Parekh 1963).

In view of the above weightage to each main item was given depending upon its importance and contribution to the socio-economic status. This was necessary to get accurate measurement of the SES. The weightages were given as follows.

The items were arranged chronologically depending on the judges rating. The difference between the rank score of immediately proceeding and succeeding indicator adequately depicts the difference in the importance of the preceding indicator over the succeeding item. This criteria was used to calculate the weightages for each main indicator of the SES as shown in Table

Table 1: Weightages for main indicators of SES for tribals.

Sr.No	Indicator	Rank score	Difference rank in score	Cumulative weightage(wi)
1	Education	2.71	0.36	7.57
2	Occupation	3.07	0.71	7.21
3	Income (in rupees)	3.78	0.29	6.50
4	Land (in hectare)	4.07	1.43	6.21
5	Source of production	5.50	0.28	4.78
6	Family type	5.78	1.43	4.50
7	Material possession	7.21	0.36	3.07
8	House	7.57	0.14	2.71
9	Type of cultivation	7.71	1.36	2.57
10	Livestock possession	9.07	0.21	1.21
11	Social and cultural participation	9.28	0.00	1.00
				$\sum wi = 47.33$

The weight of each main indicator was used to calculate the weighed score of the indicator. By using the following formula SES weighted score was calculated.

$$SES = \frac{\sum wisi}{\sum wi}$$

Where,

SES = socio-economic status

wi = weightage of 'i' th indicator

si = raw score of 'i' the indicator

∑wi = total of cumulative weightage

4. Final format of SES scale

The final format of socio-economic status scale consists of eleven main items and 51 sub-items. The final format of the scale is as follows.

Scale for measurement of socio-economic status of the tribals

Sr.No.	Status	Item	Score	Weightage
1	2	3	4	5
1	Education	1. Illiterate	0	7.57
		2.. Can read only	1	
		3. Can read and write	2	
		4. Primary education	3	
		5. Middle school	4	
		6. High school and above	5	
2	Occupation	1. Unskilled labour	2	7.21
		2. Hunting, fishing	2	
		3. Forest work	3	
		4. Farm labour	4	
		5. Skilled labour	4	
		6. Industrial labour	6	
		7. Farming	6	

Sr.No.	Status	Item	Score	Weightage
1	2	3	4	5
		8. Service	8	
		9. Self employed	9	
3	Income (in Rs.)	1. Upto 2000	1	6.50
		2. 2002 to 4000	2	
		3. 4001 to 6000	3	
		4. Above 6000	4	
4	Land (in ha)	1. Below 1.00	1	6.21
		2. 1,10 to 2,00		
		3. 2.10 to 3.00	3	
		4. 3.10 to 4.00	4	
		5. Above 4.00	5	
5	Source of Production	1. Farm produce	5	4.78
		2. Vegetable and fruits	4	
		3. Number of trees (Mango /tadi/gorga etc.)	3	
		4. Fish ponds	2	
		5. Bamboo works	1	
6	Family type	1. Polygamous (more than wife)	4	4.50
		2. Traditional family with other relatives as members	3	
		3. Joint family	2	
		4. Nuclear family 1	1	
7	Material possession	1. Household		
		Cot	1	3.07
		Table	1	
		Chairs	1	

Sr.No.	Status	Item	Score	Weightage
1	2	3	4	5
		Utensils carved of dried fruits	1	
		Earthen pots	1	
		Bronze	2	
		Aluminum	2	
		Stainless steel	2	
		2. Clothes Traditional	2	
		Modern	2	
		3. Other materials. Cycle	1	
		Watch	1	
		Torch	1	
		Transistor	1	
		Gun	1	
		Musical instrument	1	
		4. Implements : Wooden plough	1	
		Iron plough	1	
		Harrow	1	
		Hoe		
		Sprayer	1	
		Duster	1	
		Power sprayer	1	
		Seed drill	1	
		Bullock cart	1	
8	House	1. Mud walls with thatched roof	1	2.71
		2. Mud wall with tile roof	2	
		3. Mangalore tiles	3	
		4. Pucca house with bricks and mud	4	
		5. Cement house	5	

Sr.No.	Status	Item	Score	Weightage
1	2	3	4	5
		6. Well inside the house	1	
		7. Electric connection	1	
		8. Bio-gas connection	2	
9	Type of cultivation	1. Shifting	1	1.21
		2. Settled	2	
10	Livestock possession	1. Goats/ pigs/ poultry	1	
		2. Cows/buffaloes/bullocks	2	
		3. Cross bred animals	2	
11.	Social and cultural participation	1. Post in panchayat	1	1.00
		2. Opinion leader	2	
		3. Local leader (Mukhia)	3	
		4. Priest	4	

5. Reliability of the scale

The reliability of the test indicate that it is stable and it measures the variable consistently from one time to another. For assessing the reliability of the present SES Scale following tests were used.

1. Test - Retest method

2. Inter Judge reliability

The content of internal consistency does not apply to the present scale (Parekh 1972) as the consistency in relationship between different indicators/items of socio-economic status of tribals is not comparable.

1. Test-Retest Method

For testing the temporal reliability (Wood, 1961) of the socio-economic status scale, test-retest method was used. The scale was applied to the 25 randomly selected tribals other than the sample and the scale was applied to them two times at an interval of one month.

The coefficient of correlation of the scale scores, taken at two different times was observed to be 0.85. It indicate quite high temporal reliability and stability of the scale.

2. Inter Judge reliability

For testing the stability of the scale, it was applied to 25 randomly selected tribals by the two independent persons. The rank order correlation between the scores obtained by two independent Judges was very high (0.80). This established the reliability of the scale as far as the interviewers bias was concerned. The results of the test and retest method and the inter Judge reliability test in the present case have established the rehability of SES scale in terms of its stability in measurement of SES of tribal farmers.

6. Validity of the scale

The validity is the property of the scale that ensures that the obtained SES scores correctly measure the variable they are suppose to measure. In the present case the validity of the scale was established by using following methods.

1. Content validity
2. Concurrent related validity
3. Construct validity

1. Content validity

Content validity is also called as face validity (Garrett and Woodworth, 1967) The content validity or face validity is the validity when it appears to measure whatever the author had in mind, what he thought he was measuring. Judgement of face validity is very useful in helping author deciding whether the items are relevant to some specific situation. Therefore, the choice of the item in content validity depends upon the judgment of competent person about its suitability for the purposes of the test.

The content validity of the present scale was established on the basis of inclusion of the appropriate indicators of SES of tribals. The parameters of tribals SES are obviously distinct from the non tribals and hence, care was taken to include all such indicators which differentiate the tribals from each other on SES dimensions. The selection of items was based upon careful examination of the literature on tribals and the judgments of the specialists of the Government and Non-Government personnel working for tribal development. The selection of items and assessment of their importance was also decided on the basis of the judgments of the experts.

Although there is no numerical way to express the content validity, the exhaustive, all sided efforts to coin the contents in itself established the content validity.

2. Concurrent related validity

The criteria related vality of the present SES scale for the tribals was established on the basis of concurrent validity which tests the usefulness of the scale relating to how well the score corresponds to some outside criterion of the variable being measured. In the present scale the relationship of scale scores with the known group. It was used as criterion for testing validity. A random sample of 25 tribals with relatively high status and 25 tribals with relatively low status were judged. The rank order correlation between the scores of the two categories was quite high (i.e. 0.6537) and significant at 1 per cent level. It strongly indicates the validity of the scale.

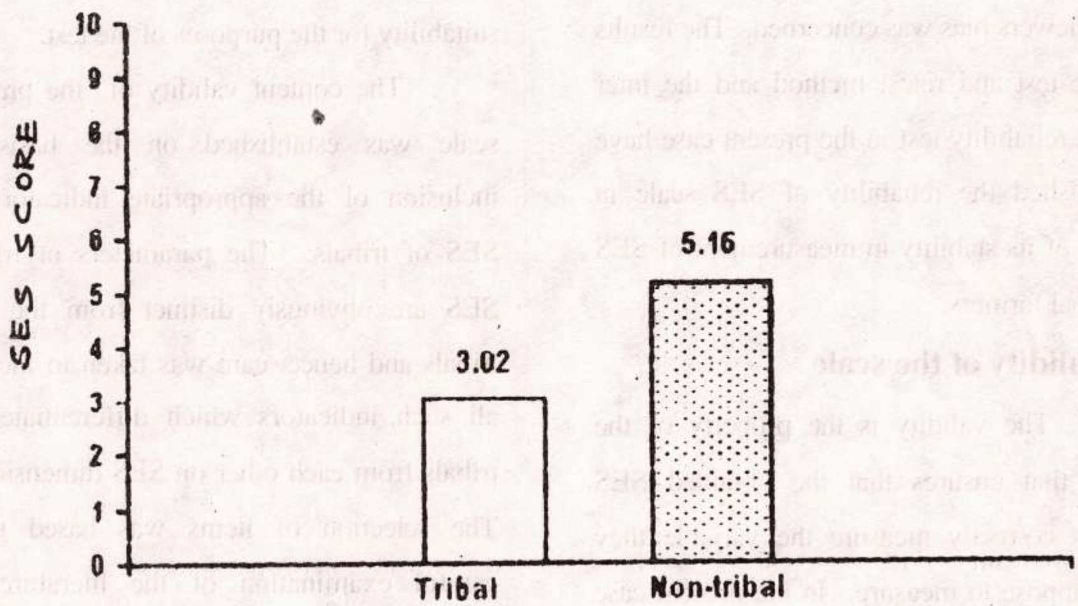

Fig.1 : Comparison between socio-economic status of tribals with non tribals

A criteria of comparison of SES of tribals with non-tribals was also tested to establish the validity of the scale. It was hypothesized that the tribals possess significantly low SES than non-tribals of the same study area. The test indicated that there was substantial difference between the two group; (Fig. 1). High validity in

discriminating the high status and low status group was thus established.

3. Construct validity

The construct validity is the degree to which the score on a test can be accounted for the explanatory construct of a sound theory. The construct validity was tested by normality of distribution. The variable SES exhibited relatively high normality of distribution. (Fig. 2).

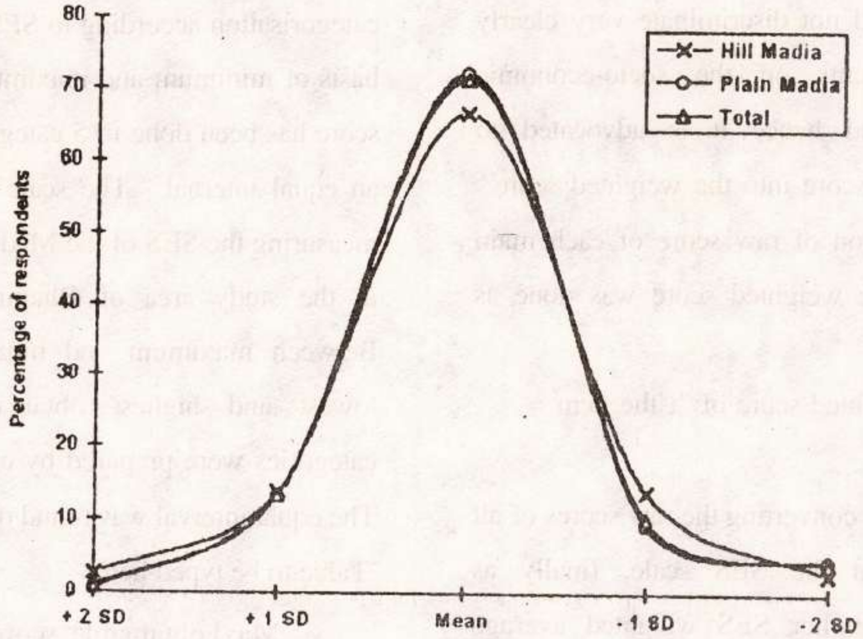

Fig. 2 : Normality of distribution on socio economic status

It further indicated that the symmetry of the curve did not deviate appreciably in case of Hill Madia, plain Madia and Madia in general from the expected, under normal distribution. The consistency was observed to be substantially high in measurement of the SES. The construct validity was also highly apparent from the systematic and scientific procedure and criteria employed in scale construction throughout. Construct validity was also established by relating the SES score with the explanatory construct i.e. adoption of improved practices. It was hypothesized that the tribals with high SES have high adoption levels about improved agricultural practices. The coefficient of correlation between SES and extent of adoption ($r = 0.51$, significant at 1 per cent level) was found significant in the test group.

Thus, the content validity, construct validity and the concurrent validity have established the validity of the present SES scale for measurement of SES of the tribals.

7. Norms for the use of the scale to the tribal population

The SES scale developed for the Madia tribals is useful for measurement of SES of different tribal communities. The raw score did not discriminate very clearly the respondents on the socio-economic condition and hence it is advocated to convert raw score into the weighted score. The conversion of raw score of each main item into the weighted score was done as follows.

Weighted score of "i"the item =

Si x Wi

After converting the raw scores of all the items in the SES scale, finally as described earlier SES weighted average score has been calculated with the help of following formula.

$$\text{SES weighted average score} = \frac{\sum wisi}{\sum wi}$$

si = The raw score of the "i"the item

wi = Weight of the "i" item

$\sum$ wi = 47.33 summation of the cumulative weight of the "i"the item which is constant.

The maximum obtainable weighted SES score is 7.15 and the minimum weighted SES score is 1.23. The categorisation according to SES score on the basis of minimum and maximum obtainable score has been done in 5 categories, keeping an equal internal. The scale was used for measuring the SES of the Madia respondents in the study area of Bhamragad tahsil. Between maximum and minimum or the lowest and highest obtainable score 5 categories were prepared by equal interval. The equal interval was found out as follows - Table to be typed here.

$$\frac{\text{Maxi.obtainable score - Minimum obtainable score}}{5}$$

$$\frac{7.15 - 1.23}{5}$$

$$5.92 / 5 = 1.18$$

Thus, on the basis of total weighted SES score obtained by the respondents their categorisation was made as follows.

Sr.No.	Weighted score range	Category
1	Below 2.41	Very low
2	2.41 - 3.59	Low

Sr.No.	Weighted score range	Category
3	3.59 - 4.77	Medium
4	4.77 - 5.95	Medium high
5	Above 5.95	High

REFERENCES :

1) Carrett, H.E. and R.S.Woodworth 1967, Statistics in psychology and education, Bombay, Vikas, Feffer and Simons Pvt. Ltd., 50-101,

2) Pareekh, U. and G. Trivedi, 1963. Socio-economic status scale (Rural), Measurement in Extension Research, Instruments developed at IARI, New Delhi.

3) Pareekh U. and T. Venkateswarea Rao, 1974. Hand book of psychological and social instruments. IIM, Ahmedabad. 332 =334.

*****

A NOTE ON BELIEFS AND PRACTICES OF TORANMAL REGION

* V.V. Bhaskar

INTRODUCTION

Toranmal is one of the remotest tribal regions bordering Madhya Pradesh on Satpura Hill ranges. The Status report on health and nutritional beliefs and practices and facilities among the tribals of Dhule district published by tribal research and training Institute, Pune in 1995 has vividly described the tribals, their villages, traditions, beliefs and civil amenities they receive in Toranmal region. It has also thrown light on the health culture of a tribal village Ranipur as a case study. Incidentally Ranipur is at the foot hills of Toranmal and considered to be bigger tribal village in the area. Hence such a case study of Ranipur will give an idea of entire Toranmal region. The purposes of the present paper are (a) to add to the above mentioned document some more information regarding the beliefs and agricultural practices of Bhills and Pawara Tribes of this region and (b) To show how they help the Tribals to live in hormony with the Prevailing environment.

METHODOLOGY

Established ethnobotanical methods were followed to gather information along with the samples of material. Village sarpanch and other elders and land owning tribals were contacted and interviewed, village vaidyas were interviewed .Some of them were taken to forest for the collection of medicinal plants they referred. The plant samples were brought to botany department, identified, and recorded.

* Department of Botony, P.S.G. V.P.Mamdal's A.S.C.College, Shahada, District Nandurbar (Maharashtra State)

RESULTS AND DISCUSSION

Table 1 shows different cultivators of sorghum cultivated by the tribals of toranmal region. The cultivation of these local varieties is done not only to avoid the cost of hybrid seed and the fertilizer that they demand, but also due to their strong belief that Badi Jawar which is a crop of 6 months duration provides them grains that give all the nutrients required to withstand the given environmental condition. They believe that roti prepared from hybrid grain in inferior in strength. Their agricultural practices are very close to present day organic forming of civilized world. They believe that use of more and more organic chemical fertilizers is detrimental to the soil fertility in the long run. They opine that increased fertilizer also needs increased irrigation which they can not provide. There is not a single borewell or any other source than rain for irrigating there land

Table-2 depicts rice and maize cultivators grown in Toranmal and Ranipur regions. The reason for cultivation of hybrid maize in Tornmal is purely due to its cold resistant character when compared to their local pevlimaka variety. Toranmal is at an altitude of 3200 feet and experiences pretty cold climate during the maturity time of maize. Ranipur on the other hand is hot and dry where the local pevlimaka is suitable. Similarly the reason for growing two diggerent rice cultivators is based on the availability of irrigation facilities. Thus the tribals understand the environmental factors better and try to use them without disturbing their balance.

In the status report on the tribals of Dhule District, it has been mentioned that tribals of Ranipur did not seem to grow millets and hence did not consume them. But this author collected three small millets from Ranipur. The village sarpanch said that they relished small millets and mostly used them for preparation of supper. These millets were Barti, Varai and Moor (Mordhan). The advantages of these millets are (a) The duration of the crop is just two months and (b) the grain can be consumed either by making roti or like a pudding as in case of rice. The tribals of kotbandhani cultivate two more small millets. These are saved Sangri and Kail Sangri. The cultivation of these two millets seems to be exclusively limited to Toranmal region. The two millets were named so after their seed color. Otherwise

the two plants are botanical same species. They may be polymorphic plants (Bhaskar, 1998). The cultivation of these small millets is, of course, largely replaced by maize these days.

There are many beliefs among tribals regarding healing powers of Herb's also. A maharaja from Kerlapani Village told this author two unbelievable powers of herbs. According to him, the youth who possesses the roots of Dicker and a plant of opposites sex. All he or she has to do is to move around the person keeping the root in his/her pocket. Similarly there are certain herbal tricks using the stem and fruit pieces of Dorkumbha and other plants to cure mental disorders without giving the Medicine for internal use. A detailed description of ten other herbal preparations by these tribals to cure various ailments was given elsewhere (Bhaskar, 1999).

Their strong religious beliefs do not allow the tribals to touch certain timber yielding plants. Among them are Bhel and Pipal. One such plant, perhaps the most important, is kalamb. It is a huge tree and also yields a high quality timber. But tribals of Tornmal region consider the tree as Indra Dev. They believe that a demon was killed by Lord Indra under the tree. They offer prayers to the twig of kalamb and Celebration in a festive mood on Vijayadashmi day. It is akin to Hindu celebration of Rama's win over ravan on that day.

CONCLUSION

Pawara and Bhill tribes of Toranmal do not show any occupational aspirations in life. This tendency and their strong beliefs and traditions described above have only helped them to maintain a balance between their population and environmental resources. It is necessary to initiate educational programs on conservation and sustainable utilization of forest resources through their own beliefs and traditions. Both NGO and GO must initiate work in this direction.

REFERENCES

1) Tribhuwan Robin, 1995, A status report on health and nutritional beliefs, practices and facilities among the tribals of Dhule District. pub. Tribal development department, Tribal Research and Training Institute, Govt. of Maharashtra, Pune.

2) Bhaskar V.V. 1998. Tribal medicine and agriculture of Toranmal region in Satpura Hills. Paper presented at International conference on Environment & Agriculture, Kathmandu, Nepal 1-3 Nov.

3) ------------1999. Tribal ecology of Toranmal region in satpuda hills. J.Eco. & Cons. (In press).

TABLE-1

The difference in the morphology of plants and making quality of the grain between different local cultivators of sorghum raised in Toranmal region.

Name of Cultivator	Morphology	Grain morph.	Makingqulity
1 . Badi Jawar(Karif)	2.5 - 3.5 mt.high,flag leaf close to drooping cob.	bold. white	white bread easy to digest.
2. Mani Jawar (Kharif)	1.5 to 2 mt. high, flag leaf 30-50 cm. below inflorescence straight cob.	bold, white but black at the base	black bread sweet
3 . Dadar (rabi)	2-3 Mt. in height flag leaf 20-30 cm. far from inflorescence straight cob	small,yellow	bread hard to digest.
4 . Andhadi Dadar (rabi)	2-3 Mt. in height straight cob. flag leaf close to inflorescence	small, yellow with red tinge at base	flake making
5. Chikin (kharif)	2-3 Mt. in height flag leaf close to inflorescence drooping cob	red grain	papad making

TABLE-2

The differences in rice and maize cultivators used in cool, humid & wet Toranmal and dry, warm and rain depended Ranipur areas.

Sr.No.	Crop & Cultivator	Area	Method of Cultivation	Grain Quality
1.	Race I) shal	Ranipur	Direct sowing non flooded-only rain fed. Transplantation	Red grain with yellow husk, bold and white grain
	ii) Lalshal	Tornmal	Flooded condition lake water	with red husk slim, scented.
2.	Maize i) Peevli Maka	Ranipur	Sown in June and harvested by Aug.	Yellow grain Testy bread
	ii) Safed maka		dadar var. of Sorghum is sown for next 3 months	Cold Susceptible white grain
	iii) Hybrid maka	Toranmal	4 moths crop in kharif.	cold resistant yellow grain.

ACKNOWLEDGEMENT

This research work is supported by University Grant Commission in the form of a minor research project.

*****

BURIAL CUSTOMS AMONG SOME TRIBES IN INDIA WITH SPECIAL REFERENCE TO MAHARASHTRA : AN ETHNO-ARCHAEOLOGICAL STUDY

* Prakash B.Gambhir
** Vasant Shinde

INTRODUCTION

In the present paper an attempt is made to study burial customs practiced by some tribes in India, with reference to Maharashtra. There are 47 tribes in Maharashtra, most of which are confined to fourteen districts. The major tribes are Bhils, Mahadeo Kolis, Gonds, Warlis, Pardhans, Dhanka, Dhor Koli, Katkaris, Thakar etc.

Death is a biological process which is unavoidable. Birth and death are considered to be very significant event in the life cycle of human beings, and therefore a number of rites and ceremonies are connected with them from early times. There are different beliefs and customs about the death World over. Bendann, (1930) has stated that "the complexity of the death situation is such that psychological and deductive methods, alone cannot account for some of its various and intricate phases". Various complicated aspects of death were developed as a result of the relation between culture and environment. Apart from psychological factors, burial complexity in different societies depends upon rank, sex, age, social organisation, status, religious ideology, myths, totemic considerations, etc. These data will be utilised to interpret archaeolocal evidence for burial customs from various excavated Chalcolithic sites in the Deccan.

DEATH AND BELIEFS

Love and fear are two important factors responsible for the origin of various

* Reader, Academic Staff College, Pune University, Pune 7..
** Archeology Department, Deccan College, Pune.

customs. Because of fear the dead body is disposed off immediately or soon after death, and affection sometimes leads to the burial of the dead body close to the habitation. In Indian society there is a belief that death is represented by departure of the soul from the body. The Curmis, an agrarian caste of South India, therefore, believes that a soul is judged before Yama (the God of death) for deeds of the deceased during life time. The length of time remains chained to the pillar of flame is in proportion to the sins of the deceased (Bendonn 1930: 258). The dogma of transmigration and reincarnation is found among many primitive tribes in India. There is a concept prevalent among many communities that the soul of the person is reborn in the same family. According to some scholars (Iyer et. al. 1961), the belief in the immortality of the soul is by no means confined to those historical religions which are now professed by the most civilised nations. This belief also exists among most of the less complex and tribal peoples of the world. Apparently this belief originated among them and has been handed down from generation to generation without being materially modified by contact with people at higher level of cultures.

CEREMONY ASSOCIATED WITH THE PREPARATION OF DEAD BODY

In the preparation of the dead body all the necessary efforts, such as washing, anointing and dressing suitable to its status, that are followed derive from the ancient times when it was believed that the departed required such attention to enable them to appear at their best in future material state (Puckle 1926). These customs were followed in the belief that there is life after death. Some of the tribes like Mahadeo Koli, Warli and Thakurs, besides giving the body a ceremonial bath and cladding it in new clothes (Fig 1), apply wet turmeric on the face and place a betal leaf in his mouth. Among the Kokna tribe placing a copper coin in a mouth of the dead body is in vogue. These people also tie both the thumbs and great toes together with the help of hemp. The customs followed by the Bhils are not much different from those described above. However, some new features like placing a silver coin on a forehead and keeping some cereals in front of the house are noticed. The Nagas of

eastern India keep the dead body, wrapped in a cloth, on a platform for special treatment such as smoking and drying. After a prolong treatment the dead body is laid down on a platform near the village path and then taken to the cemetery the next day. Among Santhal tribes the belongings like mud pots and pans of the dead person are kept on a pier along with the body (Bhowmik 1971:56-57).

The study of the disposal of the dead of some of the present tribes has indeed proved to be an useful base to interpret prehistoric burial customs. A large number of burials of the early farmers of the Deccan (2000-700 B.C.) were exposed in the course of the excavations at Inamgaon and Walki (District Pune), Daimabad, Nevasa (District Ahmednagar), and Kaothe (District Dhule). It appears that the early farmers wrapped the dead body in grass instead of clothes. Traces of decomposed grass on bones and floors of some of the burial pits suggest this possibility grass (Fig.2). However, it appears that only selected persons were given this particular treatment, for only a few burials have produced evidence in this respect.

BURIAL TREATMENT TO PREGNANT WOMEN

Among some tribes, particularly in Irulas (a scheduled tribe in South India), the body of a woman who dies, immediately after delivery (within 3 hours) is carried only by other women of the community. The male members of the community are prohibited from carrying the dead body of a woman who died immediately after delivery with a view to preventing spread of sickness and anger of god (Iyer et al. 1961). However, the burial pit is dug by the men folk. Among the Muduvans (South India), the belongings, of a pregnant woman particularly her ornaments form a part of burial goods. However, silver ornaments are not buried with the dead body because of the fear that the family will become extinct and the entire village will have to suffer natural calamities.

There are altogether different customs observed. Among Warlis of Thane district of Maharashtra. It has been observed that the stomach of a pregnant dead woman is dissected in order to take the baby from a womb to bury it separately. The stomach is then filled with boiled rice

and stitched. The dead body is then either buried or cremated. The idea behind this customs is to prevent the dead person from turning into a ghost (Save 1945). The feet of a pregnant women in Goa are chopped off, before a ceremonial burial with a view to preventing the dead person turning a ghost.

A similar custom was in vogue during Chalcolithic period (1500-700) in the Deccan, particularly at Inamgaon. In the course of excavations at Inamgaon numerous human burials were unearthed. Usually an adult was buried in a pit in a supine position in a north-south direction. A number of earthen pots and a few personal objects like beads, copper bangles and small implements, were found inside the burial pit. It is quite likely that the pots contained food and water for the deceased person. It is significant to note here that the feet of most of the adult dead bodies also were chopped off (Fig.3). It is quite likely that the feet were deliberately chopped off to prevent the dead person turning into a ghost.

In ancient Indian literature, particularly in the Puranas, there is a reference to two urns, one representing regeneration and the other a symbol of fertility. These two urns are very often compared with a womb. But they also could have represented a male and female. Archaeological evidences from number of excavated sites like Nevasa, Diamabad, Inamgaon, Walki and Chandoli in the Deccan deserves special mention. The early farmers buried their children within the habitation in two pots, placed horizontally mouth to mouth in a pit. Of the two pots, one was always smaller than the other. It is quite likely that a small pit represented a mother and the larger a father. The idea behind this twin-urn custom probably was to project the belief that a child goes back to its mothers womb after death.

In some of the tribes like Mahadeo Kolis, infants less than three months old are buried in a bath pit. The motive behind this apparently is to facilitate rebirth. Infants among Andaman island tribes are buried beneath the domestic hearth with the belief that the soul of the dead may re-enter the mothers womb and take rebirth (Bhowmik, 1971). The Kokna and Warli tribes do not perform any ceremonial rights for children and unmarried persons.

MODES OF DISPOSAL OF DEAD

Various methods of disposing of the dead followed by different tribes, includes cremation, burial, cave burial, immersing a dead body in a river or sea, mummification, keeping the dead body in the open to be devoured by vultures, etc. Burial and cremation is the earliest and traditional mode of disposal and each has its own value. It is believed that cremation prevents conversion of a dead person into a ghost, dissipates pollution, and helps a soul on its transmigrated to heaven through smokes and flames.

The Mahadeo Kolis from Junnar and Ambegaon region in general and communities like Bambale, Dharade, Jangale, Kunde, Lohakare, Muthe, Pardhi and Sabale in particular, follow slightly different methods. Most of these communities bury an adult in a sitting posture (Ghurye 1963; 82). A similar burial was encountered in one of the large rectangular houses at Inamgaon burial (no.59). This burial is unique in the sense that the dead body, instead of being placed in an extended posture was made to sit in a four legged clay jar (Dhavalikar et. al. 1988). In the case of other skeletons, the feet were found to be deliberately cut off. However, the feet were found intact in the case of this burial, suggesting that the normal rule of the community of chopping off feet was not applicable to this person. It may be that the person in question held very high position in the society. This solitary example has no parallels elsewhere.

Most of the tribes in Maharashtra keep cooked rice and water for the dead person in a burial pit. The idea behind this appears to be the belief in life after death. They believe that the soul of a dead person has to travel a long distance (transmigrates) from earth to heaven, and food and water is required for its journey. The antiquity of this belief most probably goes back to the beginning of second millennium B.C. In almost every Chalcolithic burial a couple of pots were found, usually a spouted jar and a concave sided carinated bowl. It is quite likely that these pots contained water and food respectively for the dead person for his onward journey to heaven. In the Megalithic burials in Vidarbha and also in South India a large number of personal weaponry, ornaments and occasionally metal pots are found. According to

Binform (1972, 217-25) it is "socio-cultural unit" who are related to the status, sex or rank of a person in a given society. Variations in burial furniture, to some extent reflect social status of a particular person. The person holding a high rank in the society may be given an elaborate ceremonial burial. Such a burial may also include such prestige and luxurious item used by the person before his death. A few Megalithic burials in Vidarbha also contained a complete or partial skeleton of a horse along with the human skeletal remains (Deo 1985). It was observed that only large and selected burials contained house skeleton and some prestige objects like gold ornaments. This observation is very significant and suggests the existence of a social hierarchy during the Megalithic period. We do not know whether the orientation of the burial e.g. north-south, has any significance. Almost all the Chalcolithic burials were in north-sourth orientation with the head towards the north and the legs towards the south. A number of tribes in Maharashtra follow the same pattern, but their intention is yet to be understood.

DISCUSSION

From the account given above one thing is clear that almost all the tribes of Maharashtra followed more or less similar customs and traditions with minor variations. Because of the cultural contacts of the backward tribes with the advanced society some changes in their burial customs and beliefs have occurred. This is particularly prominently seen in tribes like the Bhils, Gonds, Warlis and Katkaris. The customs and traditions of most of the tribes are governed by the Hindu philosophy. In most of the tribes, the most common belief prevalent is "life after death" (the concept of rebirth), which is amply visible in the form of offering food and water to the dead person. The idea behind this is that the soul of a dead person would require food and water in the journey (transmigration) from earth to heaven. This belief has a very great tradition which may go back to the beginning of second millennium B.C.

Chopping off feet is also not altogether a new concept. In the region around Goa the pregnant women are subjected to this treatment with a view to preventing them from turning into ghosts.

Similar practice was in vogue in the Chalcolithic Deccan, particularly at Inamgaon. However, it appears that it was not confined to the only pregnant women but was common to all. The Chalcolithic people accorded special burial treatment to children. A child was buried in two pots, probably with the belief that it goes back to mothers womb after death. Of the two pots the larger one perhaps symbokised father and a smaller one mother. Even in our ancient literature there is a reference to this belief. This particular belief, despite of a long time gap, has not died down. Some tribes, like Andamanese, bury their children below the domestic hearth with a belief that the soul of a child re-enters its mothers womb and takes rebirth. Thus ethnographic parallels have enabled us to draw important conclusions from archaeological data.]

REFERENCES

1) Bendann, E. 1930. Death Customs. New York, Kegan Paul Trench, Trubner and Co.Ltd. pp. 1-304.

2) Bhowmik, K.L. 1971 Tribal India , A Profile in Indian Ethnology. Calcutta. The World Press Private Ltd. pp.1-217.

3) Binform, L.R. 1962 An archaeolgical perspective. Seminar Press, New York, 217-225

4) Deo, S.B. 1985 The Megaliths : Their culture, ecology, economy and technology. In S.B.Deo and K. Padayya (Ed) Recent Advances in Indian Archaeology Pune, Deccan College and Research Institute. pp. 89-99.

5) Dhavalikar, M.K., H.D.Sankalia and Z.D.Ansari. 1988. Excavations at Inamgaon. Vol. I-II, Pune: Deccan College.

6) Ghurye, G.S. 1963 The Mahadeo Koli, Popular Prakashan, Bombay, pp. 1-261

7) Iyer, L.A.K.and Ratnam, L.K.Bala, 1961. Anthropology in India, Bombay, Bhartiya Vidya Bhavan. pp. 1-243.

8) Puckle, Betram. S.1926, Funeral Customs, Their Origin and development, London, T. Werner Laurie Ltd., pp. 1-283.

9) Save, K.J. 1945 The Warli. Bombay, Padma Publisher Ltd. pp. 1-279. The Warli, Bombay, Padma Publishing Ltd., pp. 1-279.

*****

EDUCATION AND EMPLOYMENT CHANGES AMONG LAMBADAS : A STUDY IN WARANGAL DISTRICT

* Dr. K. Ailaiah

INTRODUCTION

During the past few decades, particularly since Independence, much has been written about the backwardness of the tribal communities in India and for their upliftment. We have eulogized their way of life, expressed concern about some of the vanishing tribes and offered ways and means to preserve their culture as well as alleviate their from poverty and eradicate illiteracy.

The constitution of India has recognised Scheduled Tribes as the most backward section of population and granted special status to them. Scheduled Tribes as compared to other groups are extremely backward in all walks of life. These tribes are scattered throughout the country.

According to the 1991 census, the total population of the Scheduled Tribes in India is 806.64 lacs which constitutes 9.55% of the total population. the tribal communities are concentrated in the hilly and forest regions. The largest population of scheduled tribes is concentrated in the North-Eastern States and Union Territories like Nagaland, Meghalaya, Arunachal Pradesh, Lakshadweep, Dadra & Nagar Haveli, etc., where more than 80% of the population belongs to the scheduled tribes. About half of the country's tribal population is concentrated in the three (3) states of Madhya Pradesh (8.39 million), Orissa (5.1 million) and Bihar (4.9 million).

* Lecturer, Department of Sociology, University Post-graduate College, Kakatiya University, Nirmal 504106 Adilabad District

The statutory list of scheduled tribes is notified under 342 article of the constitution. The list of scheduled tribes was notified for the first time under the constitution order,1950. The list of scheduled tribes has been modified or amended or supplemented from time to time. On the recognition of the states, the scheduled list (modification) order came into force on 29th October 1956. Thereafter, a few orders specifying scheduled tribes in respect of a few individual states also came into force.

LAMBADIS

The present paper is principally devoted to Lambadis in warangal District of Andhra Pradesh. The study mainly focuses education, employment, patterns and change in among the Lambadis. Lambadis are also known as Lambadi, Labhani, Lamane, Lamani, Banjara, Banjari, Brinjara, Boipari, Wanjari, Gohar hakeri,Sugali or Sukali-grain and Salt Carriers, Cattle breeders and cattle dealers found all over the regions, but especially in the districts of Warangal and Adilabad, which abound in rich pastures. The name Banjara is derived from the persian Barinj Arind meaning 'dealer in rice'. some derive it from the Sanskrit Banij-a merchant. The Lambadi or Banjaras have other names, such as Lamani, derived from the Sanskrit Lavana salt Wanjari, from Vana-a forest, and Lambadi, from Lamban-length which has probably reference to the long line or train in which their bullocks move. Their tribal name is gohar- a man.

The Lambadis are isolated from the village life and live away at 2 to 5 Kms, distance. They do not have even minimum basic facilities. A Lambadis hut generally consists of only one small room, with no aperture except the doorway. Here are huddled together the men, women and children in the same room. It is used as kitchen, dining room and bedroom. A group of houses of Lumbadis are called "Thanda". These Thandas are generally named after the 'Head', for instance, Sitharam nayak thanda. In rare cases it may have other criteria such as the name of a place; example, Donga Chinta Thanda. Generally, every thanda consist of 15 to 100 huts (houses). These houses are built with mud and grass (thatched houses). These days the Government of Andhra Pradesh is sponsoring the permanent tiles houses under the welfare

system. Another important fact to be noted is that their houses are located in their fields or near their fields only. On the whole the picture presented is that the Lambadis are socially, economically, politically, educationally and religiously backward. They do not lead decent and dignified living. They are often freely exploited.

EDUCATION

Education plays a predominant role in social mobility. In western communities, the education system has acted as a major channel of individual mobility and it is producing a similar effect in India gained Independence, the Government of India has been giving high priority to efforts to ameliorate the conditions of the scheduled tribes. They are provided with all opportunities for the full growth of their personality to enable them to walk hand in hand with other groups of the society. The Government grants them liberal concessions in the fields of education since it alone will remove their social and economic disabilities. Articles 29 (2)says that "no citizen shall be denied admission into any educational institution maintained by the state or receiving and of the state funds on grounds of religion, race, caste, language or any of them." Thus the inherent right of the scheduled tribes to complete equality has been fully recognised under the constitution of India. The main purpose of this part is to make a factual assessment of the educational progress among scheduled tribes.

The tribals had a low literacy rate when compared to others including the scheduled castes. The literacy rate of tribal females is lower than that of the tribal males. The literacy rate of rural tribal females is lowest among all the groups. And though there had been a five-fold increase in the literacy rate of the tribal females, it was still lower than the national average.

The enrollment ratio of girls per 100 boys had been increasing since 1965-66 in both tribal and non-tribal groups, but the enrollment ratio for tribal girls has remained much lower than the for tribal boys and that of non-tribal girls at any given period of time in classes I-V & VI-VIII.

The drop-out rate for tribals was higher than that of non-tribals at all levels

of schooling and drop-out of girls was higher than that of boys in tribal as well as general population. The drop-out rate for tribals at the secondary level was as high as 87% and for tribal girls it was almost 90% and consequently a negligible percentage (0.6%) of women were studying at institutions of higher learning.

The literacy rate among Lambadas in Andhra Pradesh in general and in Warangal District in particular presents a gloomily picture. According to 1991 census in Andhra Pradesh out of a total population of 11,58,342 Lambadis only 81,083 were literate and their percentage was 7,00 of them which included 1,94,589 males (12.02%) and 53,849 females (3.46%). Similarly in Warangal District, out of 2,26,391 Lambadis only 27,166 were literate. Their percentage was 12.00 They comprised 13,776 males (9.87%) and 2,305 females (2.85%).

Education is one of the most important variable with the help of which social change could be achieved. In order to fulfill the constitutional guarantee for the amelioration of downtrodden, the scheduled tribes in general and the Lambadis in particular, various measures have been taken for the education of this section. Provision of hostels, free coaching, stipend or scholarship, free books, uniforms, midday meals, etc., have been considered effective instrument to attract the tribals to the educational institutions.

Though some of the Lambadi settlements have elementary schools at a short distance and though education is free, many Lambadis refrain from sending their children to schools. There are many reasons for this:

1) Loss on a good chunk of their labour force if children are sent to schools as Lambadi children start working at an early age.

2) The fear of expenditure on education, which is aggravated by interested parties who are determined to keep the Lambadis in their present state of backwardness, which prevents the Lambadis from sending their children to school.

3) The problem of motivating the children to take their studies seriously is so hard to resolve that there is a heavy dropout rate among them.

4) The dim prospect of getting jobs

even in spite of reservation of jobs for them Which is a consequence of the huge educated unemployment problem of the state) take away whatever little interest the Lambadis have in education.

Though the literacy rate are low compared to the general literacy rate, there has been a discernible change in their attitude towers education over the decades.

EMPLOYMENT

Government service has not yet become a common mode of employment for the Lambadis of Warangal District, because very few Lambadis have entered it. However, from the settlements in the plains, quite a few Lambadis have entered of government service. Some of them occupy top beauracratic and political position. Government service can act not only as a safe means of earning one's livelihood, but also as a very important and powerful catalyst in changing the life style of the people who enter it. It could thus become an element in the economic diversification. Unlike in the case of the household economy of the cultivators and artisans, where children learn parent's occupation as they grow up, to enter modern national and state bureaucracy one has to specially go through formal education and training in recognized institutions, which are located in urban centers. The students coming from rural areas for higher education have to unlearn some old ideas replace them with some new ideas, practices and behaviourable patterns.

As a government servant, a person has to discharge assigned duties and responsibilities which form part of modern organisation and has to imbide the professional ethic of modern specialist occupations. This professional ethic necessitates new work habits, a sharpened time sense, changes in food and dress habits entertainment and speechstyles, and getting habituated to a pattern of expenditure regulated by a fixed and regular income. This is quite different from a peasant's life which depends on the vagaries of the climate. Hence, the life-style of the Lambadi government servant differs considerably from the life of the ordinary Lambadi. A typical is given below as an instance of acculturation into the modern life. Adaptation of modern occupations such as government service of professions necessities residence in urban

places.

The representation of Lambadis in Warangal District in Government jobs is very low as compared to that of the other castes. The investigation reveals that only a few (8 out of 300) hold jobs in the State Government Service. Though they have been giving importance to the work that yield some immediate income neglecting their education.

Few Lambadis had taken advantage of education, new opportunities for employment and self-fulfillment. There had also been quite a few negative effects of development programs such as increase in work load of Lambadis, increase in unemployment of Lambadis leading to migration, marginalisation of forests, discrimination, of women at work by paying them lower wages, forcing them into voluntary retirement and sexually exploiting them.

CONCLUSION

Many changes have taken place among scheduled tribes in general and Lambadis in particular in a slow but study way. The Indian Constitution has made several provisions and the government has implemented numerous welfare schemes. By following modern life style Lambadis are also improving their dressing pattern, food style, language, housing conditions, marriage celebrations and so on and discarding their traditions.

REFERENCES

1) Alden, P. : "Aspects of Changing, social Structure", Oxford University Press, London, 1937.

2) Halbar, B. G. : "Lamani economy and Society in change", Mittal Publications, Delhi, 1986.

3) Jacob John, Kattakayam : "Social Structure and Change Among the Tribes", D.K.Publishers, New Delhi, 1983.

4) Siraj-Ul-Hassan, Syed. : "The Castes and Tribes of H.E.H.The Nizam's Dominions, Apex Publications, Delhi,1920.

5) Thurston,E. : "Castes and Tribes of Southern India", Madras Government Press, Madras,1975.

6) Vyas,N.N.& Mann,R.S. : "Indian Tribes in Transition",Rawat Publications, Jaipur, Delhi,1980.

*****

HOW TO CARE OF YOUR EAR, NOSE AND THROAT

* **Dr. N.K. Malpani**

The ear, nose and throat form important sensory organs and their diseases are a handicap to the well being of the individual. Here are a few practical guidelines to managing common E.N.T. problems.

ITCHING IN THE EAR

Where one feels like scratching the ear, one usually uses what is handy usually a pencil, pen, needle or matchstick. In case the tool damages the ear-drum, this can give rise to an ear ache. Always use well padded cottenstick or Johnson's ear buds.

NOISES IN THE EAR. (TINNITUS)

Some people hear various types of noises like whistling, buzzing, murmuring in the ear. In majority of the patients there is some defect in the external middle or inner ear, and a specialist's advice is needed. Sometimes no cause is detected and the nose persists, in which case the patient has to learn to live with it.

PUTTING OIL IN THE EAR

It is common practice for mothers and grandmothers to put oil in a newborn's and young child's ear after bath. This is not recommended as it simply helps in collecting more dust in ear.

EAR DISCHARGE

Discharge from the ear is mostly due to infection. It must not be neglected as otherwise it may lead to deafness--consult a doctor as soon as possible. One should take care that water dose not go in the ear while taking a bath, especially if the ear has a discharge, as this can exacerbate the infection. Clean the ear with ear buds before putting medicine in the ear.

HOW TO BLOW YOUR NOSE

Whenever we get a cold, we tend to blow the nose closing both nostrils at a time, and this action carries infection from

the nose to the ear (through a tiny connecting tube called the Eustachian tube). To prevent his, always blow one nostril at a time.

PAIN IN THE EAR

The commonest reason is a simple problem- the accumulation of too much wax in the ear. Visit your doctor so he can find out whether this is true in your case. Waxolve is a useful ear-drop which can help to remove wax. Applying heat by fomentation on the painful site can help to relieve pain. If there is swelling or fever, see the specialist to rule out an ear infection.

SPECIAL CARE OF BABIES

It is best to breastfeed the baby. If the baby is fed with a bottle, the child should be upright in the lap with the head raised. After feeding the child should be burped so that all air in the stomach is expelled. If not done properly, the child may vomit and party digested milk may go into the back into the nose and cause nasal and ear infection

GIDDINESS (VERTIGO)

It is often confused with light headedness or faintness. Giddiness or vertigo is a sense of spinning or rotation, either of self or the surrounding, usually due to disease of the balance organ situated inside the ear. These sensations are also associated with noises and deafness. Sometimes a particular head position aggravates the giddiness. Don't panicconsult a specialist.

DEAFNESS

With advances in science, equipment and training, delicate ear operations can be successfully carried out using a microscope. Many types of deafness can be cured by operation, or relieved by medicine. All types can be helped by hearing aids- and one should not hesitate to use these, since they help to overcome one's handicap and inferiority complex. Modern hearing aids are very small, and very efficiently.

AIRPLANE TRAVEL AND EARACHE

Many people get a earache when plane is descending, because of the differences in pressure between the middle ear and the atmosphere. One should drink something, or keep on swallowing, so that Eustachian tube (which connects the nose and ear) is kept open and earache is

avoided.

NOSE DROPS

A blocked stuffy nose is one of the most distressing problems, because it disturbs ones sleep and mood and causes dryness in the mouth. Nose drops are easily available, but I don't recommend their frequent use. When one puts nose drops, immediate relief is obtained because the drops cause the swollen lining of the nose to shrink. However this is followed by rebound swelling, which aggravates the problem further! Moreover, repeated use makes one addicted; and often the drugs becomes ineffective because their kill the hair cells which line the nasal wall. Many times, nose drops put into the nose come out in the throat, so that cannot act effectively. One should turn the head on one side, put nose drops in the lower nasal cavity, and then sniff. I recommend pseudoephedrine syrup in suitable doses orally for treating a blocked nose. Other drugs can cause drowsiness and disturb day time working.

DANGER AREA OF FACE

Any boil or swelling in upper lip or nose should not be squeezed or scrubbed. Veins draining this area are directly connected to the blood vessels in the brain, and an infection in this area leads to serious problems.

BLEEDING NOSE.

One should not get panicky when there is bleeding from nose. Make the patient lie down, put ice pieces on the nose, and ask for medical help. Excited relatives make patient more nervous, resulting in more bleeding. If bleeding is after an injury, do no blow the nose.

NASAL ALLERGY

Many people attribute any nasal symptoms to "allergy". Nasal allergy is associated with sneezing attacks, which are usually more in the morning, along with a watery discharge form nose, and itching in nose, eyes, or throat. Patient is better for 24 hours with antihistamine drugs like cortisone. For prolonged relief, however a specialist should be consulted. Some times dust, food clothes may cause an allergy, which can be tested and treated by special technique.

NOSE OPERATION

It is a common notion amongst laymen that "once a puncture, always a

puncture", and that with one nose operation the patient be comes a permanent patient of the specialist. This is not true! Nose operations, like other surgery, have become much safer these days. The majority of patients undergo a nose operation to help prevent repeated attacks of a blocked nose which may be due to a deviated septum, sinusitis, polyps, hypertrophied turbinate, misuse of nose drops or tumors. A new complaint arising a few months after surgery may be due to some other reason, since surgery dose not immunize the nose against all ailments!

COLD AND COLD SUBSTANCES

It is a false notion that consuming ice-cream, curds, banana or citrus fruits causes cold. The disease 'common cold' and 'cold substances' have nothing else in common other than similar names; colds being caused by a large variety of viruses.

It has been observed that a sudden change in temperature decreases body resistance and therefore predisposes to colds. Thus, after exercise, or after entering the house from outside, one should not drink cold water immediately, or expose oneself to the air-conditioner or fan.

SINUS TROUBLE

Infection in sinuses causes pain in the sinus area. However there are other problems which can give rise to pain in the sinuses; such as cavities in the teeth, eye defects, high blood pressure, etc. These can be ruled out by the family doctor or other specialist.

SORE THROAT AND TONSILS

One must differentiate an attack of acute tonsillitis from sore throat. In acute tonsillitis attack, one gets fever (101 to 102 F temperature) throat pain, patch on both tonsils and the patient improves with antibiotics. In sore throat, pain follows attack of cold, the throat is slightly congested and temperature may be 100F. Treatment for sore throat is not removal of the tonsils! for sore throat, I recommend salt gargle in warm water or lozenges.

TONSILLECTOMY (TONSIL REMOVAL)

Many patients ask, "If tonsils are protector of the body, doesn't their removal harm the body? " Only septic infected tonsils which create problems need to be removed. A house without a watchman is

far better than a house where the watchman himself is a thief! There is no change in the voice if the surgery is performed properly. In children it is often the enlarged adenoids which cause sore throat and ear discharge and along with the tonsils, the adenoids must be removed as well.

HOARSENESS OR CHANGE IN VOICE

A change in voice mostly occurs after shouting or misusing the voice. Talking beyond one's capacity can lead to small nodules on the vocal cords. House wives (shouting at children, servants, neighbours) teachers, singers and politicians are most commonly affected. If the voice is not normal in 10 to 15 days after voice rest, a specialist should be consulted.

CONGENITAL DISEASES. (BIRTH DEFECTS)

With recent advances in Science, a number of diseases can be relieved of symptoms, and many birth defects can be operated on, if specialists are consulted early. A pregnant woman must take only those drugs prescribed by the doctor, to reduce the risk of birth defects.

INJURIES

Any injury to the face, nose and ear should be attended early by a surgeon. We have seen ugly scars on the face which no body bothers about as the face is a child's but when the child grows up, these scars can cause emotional caring because of the cosmetic disfigurement they cause. With new advances, the injured part can be treated early to avoid costlier & lengthier repair later on. In case a part of the face is torn off, the served part should be stored in ice and rushed to a surgeon who can replace it with modern microvascular techniques.

TOBACCO

Chewing tobacco, pan parag, gutkas and smoking lead to serious diseases in throat, esophagus and lungs. It has been proved beyond doubt that, tobacco has a crucial role in causing cancer in the head and neck area. Your determination to stop using tobacco is the step in fighting this problem.

CANCER

The word cancer makes one half dead, because it is still popularly associated with miseries and counting the

last days of life. However, this is no longer true today. With recent advances, it can be prevented and even completely cured, if detected early.

Forty percent of all cancers in India are in the head and neck region. Five percent includes, smoking (tobacco chewing, pan parag gutka and chuna) and consuming spices, spirits (alcohol), makes one susceptible to cancer. These must be avoided or treated promptly.

With any of the following problems, one should consult a specialist so that cancer may be ruled out or detected early.

1. Any swelling without fever and pain

2. Non-healing ulcer for more than 2 weeks
3. Change in voice, not improving in 2 weeks.
4. Difficulty in swallowing with or without pain in the ear after 40 years of age.

And even if you do have cancer, don't lose heart-today, medicine can offer a lot!

*****

आदिवासींच्या शैक्षणिकसंबंधीचा दृष्टीकोन

* श्री. आर.डी.खरोसेकर

प्रास्ताविक

१९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या ७.८९ कोटी इतकी असून त्यापैकी आदिवासींची लोकसंख्या ७३ लक्ष इतकी आहे. ही राज्याच्या लोकसंख्येच्या ९.२७ टक्के इतकी आहे. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातीच्या यादीत एकूण ४७ जमातींचा समावेश केलेला आहे.

कोणत्याही मागासलेल्या समाजाची सुधारणा होण्यासाठी प्रत्यक्ष त्या समाजात शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार होणे अत्यंत आवश्यक आहे. शिक्षणामुळे दृष्टी व्यापक आणि विशाल होते व जीवनमान उंचावण्यास सहाय्यभूत ठरते. तसेच जीवनांत समृध्दी येऊन स्थैर्य प्राप्त होते. यासाठी या समाजातील सर्व घटकांना जीवन सुखी व समृध्द करण्यासाठी शिक्षण हेच महत्वाचे साधन आहे. पण हे घडून येण्यासाठी शिक्षणाची गोडी निर्माण होणे आवश्यक असून त्यासाठी या दुर्बल घटकांना शक्य त्या सर्व त्या त्या सोयीसुविधा व सवलती उपलब्ध करून देणे अत्यंत गरजेचे आहे. तसेच या सवलती आदिवासींपर्यंत पोचल्या पाहिजेत तरच त्यांना शिक्षण घेता येऊ शकेल. यासाठी शासन सतत प्रयत्नशील आहेच. परंतु त्यासाठी काही स्वयंसेवी संस्थांनीही पुढाकार घेतला पाहिजे. केवळ साक्षरता हे काही खऱ्या शिक्षणाचे मोजमाप होऊ शकत नाही. तरीसुध्दा एखाद्या क्षेत्रात / समाजात साक्षरतेचे प्रमाण किती आहे यावरून त्या भागातील शैक्षणिकता, आर्थिक व सामाजिक प्रगती हे घटकही त्यावर अवलंबून आहेत. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ७३.१८ लाख (पुरूष ३७.१८ तर स्त्रिया ३६.०० लाख) होती. त्यापैकी ८७.५ टक्के एवढी

* संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

लोकसंख्या ग्रामीण भागात तर १२.५ टक्के नागरी भागात आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार सात वर्ष व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे महाराष्ट्रातील प्रमाण ६४.९ टक्के इतके होते. त्यातील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे प्रमाण राज्यातील एकूण ३६.७७ तर पुरूष ४९.०८ व स्त्रियांचे २४.०३ इतके दिसून येते.

आदिवासी जमाती व साक्षरता तक्ता

अ.क्र	जमातीचे नांव	जमातीची लोकसंख्या लाखात	एकूण आदिवासी जमातीशी प्रमाण	आदिवासी साक्षरतेचे शेकडा प्रमाण		
				एकूण	पुरूष	स्त्रिया
१	२	३	४	५	६	७
१.	आंध	२.३२	४.०२	१८.८५	३१.२३	११.९४
२.	भिल्ल, भिल	९.९३	१७.२०	१२.३५	१९.९१	४.६९
३.	धनका, तडवी, वळवी	०.५३	०.९७	१८.८२	२९.३२	८.३८
४.	धनवार	०.७०	१.२१	४७.९८	५८.६३	३६.५६
५.	गामित, गावित, मावची, पाडवी	१.११	१.९२	६.७५	५.७७	७.७४
६.	गोंड, राजगोंड	११.६३	२०.१४	२६.६९	३७.०४	१४.१०
७.	हलबा, हलबी	२.४३	४.२१	५३.५२	६७.२५	३९.३२
८.	काथोडी, कातकरी	१.७५	३.०२	४.५७	७.३६	१.६४
९.	कोकणा, कुकणी	३.५३	६.११	२१.२८	३१.२५	११.१८
१०.	कोलाम, मन्नेरवारलु	१.१८	२.०५	१८.४३	२८.११	८.६६
११	कोळी ढोर, टोकरे, कोळी	०.७७	१.३४	३३.६८	४९.५९	१८.२१
१२.	कोळी महादेव	७.८७	१३.६४	२९.६९	३.६५	४.५४
१३.	कोळी मल्हार	१.७७	३.०७	१८.२२	२८.३८	७.७४

अ.क्र	जमातीचे नांव	जमातीची लोकसंख्या लाखात	एकूण आदिवासी जमातीशी प्रमाण	आदिवासी साक्षरतेचे शेकडा प्रमाण		
				एकूण	पुरूष	स्त्रिया
१	२	३	४	५	६	७
१४.	ओरॉंव, धनगड	०.७१	१.२३	३३.६५	४९.४५	१६.९८
१५.	परधान	०.९९	१.७१	३२.०६	४५.७३	१८.१७
१६.	पारधी	०.९५	१.६५	२.०५	२९.८७	९.८८
१७.	ठाकूर, ठाकर	३.२३	५.६०	२०.७३	२८.७४	१२.३२
१८.	वारली	३.६	६.२६	१०.३२	१७.०३	३.५३
	महाराष्ट्र राज्याची एकूण	५७.७२	१००.००	२२.२९	३२.३८	११.९४

या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, १९८१ ते १९९१ च्या जनगणनेत काही बिगर आदिवासी जमातींनी सवलतींचा फायदा घेतलेला असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे खऱ्या आदिवासींना या सवलतींपासून वंचित रहावे लागते. त्याचे मुख्य कारण अज्ञान व अशिक्षितपणा, दारिद्रय होय. आदिवासींच्यात असलेली निरक्षरता लक्षात घेऊन शासनाने विविध स्तरांवर शैक्षणिक योजना राबविण्यास सुरवात केलेली आहे. यात बालवाडया, अंगणवाडया, आश्रमशाळा, आश्रमशाळा वसतिगृहे, विद्यावेतन इ. अनेक सोयीसुविधा देऊन त्यांना शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहित करण्यात येते. यामुळे ते समाजप्रवाहाच्या स्तरावर येण्यास मदत होणार आहे.

विविध विद्यापीठांचा अभ्यास केल्यावर असे स्पष्ट दिसून येते की, बरेच आदिवासी विद्यार्थी दहावी बारावी पर्यंत शिक्षण घेऊन पुढील शिक्षणाकडे काही किरकोळ कारणांसाठी पाठ फिरवतात. यामागे त्यांच्या आर्थिक, सांस्कृतिक व इतरही अडचणी असल्याचे दिसून येते. परंतु ज्याप्रमाणात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी त्यांना प्रवृत्त करण्यात येते त्याप्रमाणात उच्चशिक्षणासाठी हे विद्यार्थी मागेच असल्याचे दिसून येते. सोबतच्या तक्त्यात (क्रं. २) मध्ये ३ जिल्हयांच्या विद्यापीठीय स्तरांवर तुलनात्मक अभ्यास केल्यावर असे दिसून

येते की, इतर समाजातील विद्यार्थी व आदिवासी विद्यार्थी यांची टक्केवारी लक्षात घेता आदिवासी जमातींच्या विद्यार्थ्यांची टक्केवारी अगदी नगण्य असल्याचेच दिसते.

<u>तक्ता क्र २</u>

(पुणे, अहमदनगर व नाशिक विद्यापीठांतर्गत येणाऱ्या विविध कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांची व अनुसूचित विद्यार्थ्यांची तुलनात्मक माहिती)

पुणे जिल्हा १९९६-९७

Post Graduate	Under Graduate	Total	Scheduled Tribe
1	2	3	4
10,084	7,023	17,107	129
(No. of Colleges 101)			

अहमदनगर जिल्हा १९९६-९७

Post Graduate	Under Graduate	Total	Scheduled Tribe
1	2	3	4
4,975	31, 162	36,137	673
(No. of Colleges 48)			

नाशिक जिल्हा १९९६-९७

Post Graduate	Under Graduate	Total	Scheduled Tribe
1	2	3	4
5,350	33,825	39,175	1,856
(No. of Colleges 48)			

<u>तक्ता क्र. ३</u>

पुणे जिल्हा १९९७-९८

Post Graduate	Under Graduate	Total	Scheduled Tribe
1	2	3	4
6,923	69,487	76,410	924

अहमदनगर जिल्हा १९९७-९८

Post Graduate	Under Graduate	Total	Scheduled Tribe
1	2	3	4
4,359	22,043	26,402	680

नाशिक जिल्हा १९९७-९८

Post Graduate	Under Graduate	Total	Scheduled Tribe
1	2	3	4
5,110	31,696	36,806	1,854

वरील विश्लेषणावरून व या तक्त्यांच्या तुलनेनुसार असे स्पष्ट होते की, आदिवासींच्या आर्थिक व शैक्षणिक मागासलेपणामुळे त्यांची विशेष प्रगती झालेली दिसून येत नाही. वरील दोन वर्षांच्या तुलनात्मक तक्त्यांवरून इतर विद्यार्थीच्या मानाने आदिवासी विद्यार्थी खूपच कमी प्रमाणात उच्च शिक्षण घेताना दिसून येतात.

मुख्यत: शैक्षणिक सुविधा असूनही आदिवासी विद्यार्थी अभियांत्रिकी / वैद्यकीय विभागापर्यंत अल्पशा टक्केवारीत आढळून येतात. यासाठी शासनस्तरावर हुशार विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गुणवत्तेनुसार .व आवडीनुसार अभियांत्रिकी / वैद्यकीय शांखातून प्राविण्य मिळण्यासाठी मार्गदर्शन व प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष योजना आखणे गरजेचे आहे.

संदर्भ : 1) Annual Reports University of Pune, 1996-97 & 1997-98

२) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

३) कार्यक्रम अंदाजपत्रक १९९९-२०००

४) आदिवासी शिक्षण - डॉ. गोविंद गारे

******

न्युक्लिअस बजेट / केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प योजना

* श्री.रा.बा.मोकाशे

न्युक्लिअस बजेट योजना ही प्रकल्प कार्यालयाकडून अत्यंत उपयुक्त व आदिवासी विद्यार्थी / लाभार्थी / प्रशिक्षणार्थी व गरजू लाभार्थींसाठी वरदान ठरणारी योजना आहे. याचा लाभ खऱ्या दृष्टीने घेणारा लाभार्थी हवा आहे व त्याचे महत्व ओळखून त्याचा लाभ स्वत:चे आर्थिक उत्पन्न वाढविणेत केल्यास खऱ्या दृष्टीने यशस्वीपणे योजना राबविणेत आली असे म्हटले तर त्यात वावगे ठरणार नाही.

महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास खात्यात प्रकल्प कार्यालयाकडून आदिवासींच्या प्रशिक्षणासाठी व आर्थिक उन्नतीसाठी राबविण्यात येणारी ही प्रमुख योजना आहे. अशा प्रकारची तरतूद अथवा योजना अन्य खात्यांत दुर्मिळ आहे. करिता या योजनेचे महत्व ओळखून आदिवासी लाभार्थ्याने पुढे येऊन आर्थिक उन्नती होणेसाठी - उत्पन्न वाढीच्या योजना घ्याव्यात व त्या का आवश्यक आहेत याचे महत्व प्रकल्प कार्यालयास पटवून देऊन जास्तीत जास्त उत्पन्नवाढीच्या योजना प्रस्तावित कराव्यात असे मत आहे. यापूर्वी काही प्रकल्प कार्यालयांकडून यशस्वीपणे राबविण्यात आलेल्या योजना खालीलप्रमाणे नमूद करणे आवश्यक आहे.

१. ५० टक्के सबसिडीवर पी.व्ही.सी. पाईप पुरवठा

२. ५० टक्के सबसिडीवर जर्सी गाय पुरवठा

३. ५० टक्के सबसिडीवर लहान उपसा जलसिंचन योजना राबविणे

४. ५० टक्केअनुदानावर रसयंत्रपुरवठा करणे, कॉम्पुटर प्रशिक्षण / टाईपरायटींग प्रशिक्षण इत्यादी.

शासन निर्णय १२ मे १९९२ नुसार न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत योजना राबविणेसाठी अत्यंत सुटसुटीत व सुलभ पध्दती ठरवून दिली असून त्यात अ,ब,क, व ड वर्गवारी केली आहे.

---

* उपसंचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

त्यानुसार उत्पन्नवाढीच्या योजना या खऱ्या अर्थाने आदिवासी लाभार्थ्यांच्या सर्वांगिण विकासासाठी उपयुक्त ठरत आहेत हा अनुभव आहे

घोडेगांव प्रकल्पात सन १९९७-९८ या वर्षांत ५० टक्के अनुदानावर राबविण्यात आलेल्या जर्सी गाईंचा पुरवठा या यशस्वी योजनेवर प्रकाश टाकणेत येत आहे.

खेड तालुक्यात मिनीमाडा पॉकेट असून त्यात एकूण २२ गांवे माडा अंतर्गत व ५ गांवे अतिरिक्त उपयोजनेत मोडतात. त्यापैंकीच एक गाव वाडा हे आहे. सदरचे गांव हे पुनर्वसित असून टुमदार गांव व ग्रामीण आदिवासी भागातील खेड तालुक्यातील पश्चिम भागातील बाजारपेठेचे गांव आहे. या गावांत शाळा, कनिष्ठ महाविद्यालय, बँका, आदिवासी विकास सोसायटी, सहकारी दूध डेअरी आहे. या सर्व संस्थांमधून मुख्यत्वे आदिवासी सभासद हे कार्यवाहक आहेत.

सन १९९७-९८ या वर्षात वाडा दूध सहकारी संस्थेमार्फत वांजपे व वाडा येथील आदिवासींना ५० टक्के अनुदानावर जर्सी गायींचा पुरवठा ही योजना राबविण्याचे ठरविले व डेअरी खरेदी करावयाच्या गायींसाठी - अगोदरच अकलूज मुक्कामी हजर झाले होते. त्यावरून लाभार्थींनी जर्सी गायींचे महत्व ओळखले होते व ते खरेदी सोसायटीमार्फत प्राप्त प्रस्तावावर संस्थेस व गावांस भेट देऊन योजनेची निश्चिती करणेपूर्वी त्याचे वस्तुस्थिती व यशस्वी कितपत होऊ शकेल याची पडताळणी केली व ही योजना राबविण्याचे ठरविले.

मार्च १९९७-९८ या वर्षी वाडा डेअरी अंतर्गत प्राप्त १५ प्रकरणे, ५० टक्के अनुदानाने मंजूर करणेत आले व एकूण १५ सभासदांना प्रतिलाभार्थी पाच हजार प्रमाणे ७५,०००/- प्रकल्प कार्यालयाचे अनुदान व ७५,०००/- त्यांचा स्वत:चा सहभाग अशी एकूण १,५०,००० ची ही योजना होती. लाभार्थ्यांनी सहभागाची रक्कम ६५,०००/- भरणा केली व गायी खरेदीचे ठिकाण व वार, वेळ निश्चित करण्यात आली. त्यानुसार लाभार्थ्यांनी सदर योजनेच्या जर्सी गायी अकलूज, जि. सोलापूर येथून खरेदी करण्याचे निश्चित केल्याने कार्यालयातील अनुदान रक्कम व सहभाग रक्कम घेऊन कार्यालयाचे निरिक्षक मी स्वत: प्रकल्प अधिकारी म्हणून व न्युक्लिअस बजेट योजनेचे लिपिक व दोन डेअरी सोसायटीचे चेअरमन अकलूज मुक्कामी पोहोंचलो. पण लाभार्थी दोन स्वतंत्र ट्रॅक्स भाडयाने करून करणेसाठी किती तत्पर व आतूर होते या एका गोष्टीवरून आपणांस दिसून येईल.

सर्व डेअरी सभासद व हजर चेअरमन्सला

पुन्हा एक वेळ एकत्रित बोलावून योजना समजावून सांगितली व जर्सी गायी लाभार्थींनी स्वत: निवड करून ठरवावी अशी मुक्त परवानगी दिली होती. त्यानुसार सकाळी ७ ते ११ वाजेपर्यंत एकूण १५ जर्सी गायी खरेदी प्रक्रिया पूर्ण होऊन त्यांनी खेड येथून आणलेल्या ट्रॅक्समध्ये बसवून व्यवस्थित व सुरक्षितपणे प्रवास व्यवस्था केली व खरेदीचा एक टप्पा पूर्ण झाला.

दोन महिन्यांनंतर सदर गायी त्यांचे प्रजननानंतर खऱ्या अर्थाने सदर योजनेचा सरळ फायदा मिळणेस लाभार्थ्यांस सुरू झाला व ही योजना आदिवासी लाभार्थ्यांना तात्काळ लाभ देणारी यशस्वी योजना म्हणून गणली जाऊ लागली. या योजनेचे मूल्यमापन करणेसाठी मी स्वत: काही दिवसांपूर्वी वाडा डेअरीस अचानक भेट दिली व संस्थेतील कर्मचारी चेअरमन व कार्यकर्ते श्री वाडेकर यांची भेट घेतली व या योजनेची यशस्वीता बाबत माहिती घेतली असता ते अत्यंत उत्साही व अभिमानाने त्या योजनेची यशस्वीता सांगत होते. प्रत्येक गाय ही कमीत कमी दहा लिटर दूध देते व जास्तीत जास्त १२ लिटर दूध देते हे दिसून आले. लाभार्थी हे वाडा डेअरीचे जाणकार सभासद असल्याने प्रत्येक दिवशी नियमितपणे दूध वाडा डेअरी संकलन केंद्रावर दूध जमा करीत होते व त्यातून त्याचा पगार दर आठवडयास एक ते दोन हजार रूपयांपर्यत त्यांना मिळतो हे दिसून आले व सदर योजनेशिवाय त्याचेकडे जे उपलब्ध पशुधन आहे त्यांना ओलाचारा सुकाचारा यांची व्यवस्थित संगोपन व पोषण व्यवस्था करणेची कला अवगत झाल्यामुळे अन्य दुभत्या गायींचे दूधाचे उत्पन्न वाढवून नियमितपणे डेअरीस दूध जमा करण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागल्याचे दिसून आले. यावेळी लाभार्थांस प्रकल्प कार्यालयाकडून ५० टक्के अनुदानावर पुरवठा जर्सी गायींचे उत्पन्न वाढीबाबत व त्यांचे प्रपंचास होत असलेला हातभार याबाबत विचारणा केली. त्यावेळी सदर योजना ही अत्यंत उपयुक्त असून सरळ फायदा आदिवासी लाभार्थ्यांना होणारी ही यशस्वी गाथा लाभार्थ्यांचे कडून ऐकल्यामुळे खऱ्या दृष्टीने प्रकल्प कार्यालयाकडून न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत उत्पन्नवाढीच्या योजनेचे महत्व पटले व योजना राबविल्याचे समाधान मनाला वाटले.

*****

बेंच मार्क सर्व्हे १९९६-९७ अंतर्गत कुटुंब पत्रकातील माहितीवर आधारीत राज्यातील प्रकल्प विभाग व जमातीनिहाय साक्षर लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण -

* श्री. डी.एम.रासकर

प्रास्ताविक

राज्याच्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामध्ये वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासी बांधवांची सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्थिती जाणून घेण्याचे उद्देशाने केंद्र शासनाच्या आदेशानुसार व राज्य शासनाच्या सूचनेनुसार संस्थेने उपयोजना क्षेत्रामध्ये (मुख्य आदिवासी उपयोजना क्षेत्र + अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र + माडा व मिनी माडा पॉकेट) सन १९९६-९७ मध्ये '' बेंच मार्क सर्वेक्षण '' आयोजित केले होते. सदरील सर्वेक्षणांतर्गत ३ स्तरांवर म्हणजेच गाव, पाडा व त्याअंतर्गत राहणाऱ्या कुटुंबाची माहिती ३ निरनिराळ्या पत्रकांव्दारे गोळा करण्यात आली.

क्षेत्रिय पाहणीची व्याप्ती

वर उल्लेखिलेल्या उपयोजना क्षेत्रातील ८३३६ गांवे, १२ शहरे, सुमारे ६००० पाडे व त्यातील अंदाजे ६.५० लाख आदिवासी कुटुंबांची क्षेत्रिय पाहणी करण्याचे निर्धारित केले होते. प्रत्यक्षात मात्र ७९१९ गावांचे, ५९२३ पाडयांचे व ६,३४,५८० कुटुंबांची पत्रके भरण्यात आली.

उपरोक्त ३ निरनिराळया स्तरावरील माहितीपैंकी कुटुंब पत्रकावर आधारित माहितीचे संगणकीय पृथ:करणाचे काम पूर्ण झाले आहे.

प्रकल्पनिहाय साक्षरता

राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील २२ प्रकल्पांतील आदिवासींच्या साक्षरतेची एकूण सर्वसाधारण टक्केवारी ३७ इतकी असून, त्यामध्ये पुरूष साक्षरता ४६ टक्के तर स्त्री साक्षरता २७ टक्के आहे. सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी साक्षरतेच्या प्रमाणाबाबत बोलावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, राज्यातील

* उपसंचालक, (एक्षेविका), आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

उपयोजना क्षेत्रातील व उपयोजनाक्षेत्रा बाहेरील आदिवासींच्या एकूण साक्षरतेची टक्केवारी ३६.७७ इतकी होती. त्यामध्ये पुरुष साक्षरतेची टक्केवारी ४९.०८ तर स्त्री साक्षरतेची टक्केवारी २४.०३ इतकी असल्याचे दिसते.

बेंचमार्क सर्व्हेक्षण ९६-९७ नुसार आदिवासी साक्षरतेचा प्रकल्पनिहाय अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात असलेल्या एकूण २२ एकात्मिक आदिवासी प्रकल्पांपैकी, ५ प्रकल्पांमध्ये (नागपूर, चिमूर, घोडेगांव, देवरी व धारणी) आदिवासी एकूण साक्षरतेचे प्रमाण ५० टक्क्यापेक्षा जास्त असल्याचे दिसते. या ५ प्रकल्पांतील पुरूष व स्त्री साक्षरतेची टक्केवारी पुढीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	प्रकल्पाचे नाव	पुरूष (टक्केवारी)	स्त्री (टक्केवारी)
१.	नागपूर	६७	५०
२.	चिमूर	६८	४४
३.	घोडेगांव	७१	४३
४.	देवरी	७०	४३
५.	धारणी	६१	३९

आदिवासी साक्षरतेचे एकूण प्रमाण ३० टक्केपेक्षा कमी असलेले प्रकल्प पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ.क्र.	प्रकल्पाचे नाव	पुरूष (टक्केवारी)	स्त्री (टक्केवारी)
१.	भामरागड	३०	१६
२.	डहाणू	३८	१९
३.	पेण	३५	१९
४.	तळोदा	३४	१९

राज्यातील उर्वरित १३ प्रकल्पांमध्ये आदिवासी साक्षरतेची एकूण सर्वसाधारण टक्केवारी ३० टक्केपेक्षा जास्त व ५० टक्केपेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते.

आदिवासी पुरूषांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण सर्वात जास्त (७१ टक्के) घोडेगांव प्रकल्पामध्ये असल्याचे दिसून येते. त्याखालोखाल देवरी (७० टक्के), चिमूर (६८ टक्के), नागपूर (६७ टक्के), धारणी (६१ टक्के) व राजूर (६० टक्के) असल्याचे दिसून येते.

पुरूष साक्षरतेची टक्केवारी ४० टक्केपेक्षा कमी असलेले प्रकल्प पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) भामरागड (३० टक्के) २)तळोदा (३४ टक्के)
३) पेण (३५ टक्के) ४) नंदूरबार (३८ टक्के)
५) डहाणू (३८ टक्के) ६)अहेरी (३८ टक्के

यामध्ये पुरूष साक्षरतेची सर्वात कमी टक्केवारी भामरागड प्रकल्पामध्ये दिसून येते.

आदिवासी स्त्री साक्षरतेचे ४० टक्केपेक्षा जास्त प्रमाण असलेले प्रकल्प पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) नागपूर (५० टक्के) २) चिमूर (४४ टक्के)
३) घोडेगाव (४३ टक्के) ४) देवरी (४३ टक्के)

आदिवासी स्त्री साक्षरतेची २५ टक्केपेक्षा कमी टक्केवारी असलेले पुढील प्रकल्प आहेत.

१) भामरागड (१६ टक्के) २) डहाणू (१९ टक्के)
३) तळोदा (१९ टक्के) ४) पेण (२० टक्के)
५) शहापूर (२१ टक्के) ६) अहेरी (२२ टक्के)
७) नंदूरबार (२२ टक्के) ८) जव्हार (२३ टक्के)
९) कळवण (२४ टक्के)

स्त्री साक्षरतेची सर्वात कमी टक्केवारी भामरागड प्रकल्पामध्ये दिसून येते. म्हणजेच, भामरागड प्रकल्पामध्ये पुरूष व स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण इतर प्रकल्पांपेक्षा कमी आहे.

वर उल्लेखलेल्या तक्त्यातील ० ते ६ वयोगटावरील लोकसंख्या व तिची टक्केवारी याचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, राज्यातील एकूण २२ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांपैकी सर्वात जास्त साक्षर लोकसंख्या (१,१९,१९८) ही नंदूरबार प्रकल्पात असून नाशिक प्रकल्पातील साक्षर लोकसंख्येचा (१,०५,७८५) क्रमांक २ रा लागतो. तथापि, या दोन्ही प्रकल्पांतील साक्षरता टक्केवारी पाहिली असता ती अनुक्रमे ३० व ३८ इतकी आढळते. म्हणजेच नंदूरबार व नाशिक प्रकल्पांमध्ये एकूण साक्षर लोकसंख्या उर्वरित सर्व प्रकल्पांच्या तुलनेने जास्त असून देखिल साक्षरतेचे प्रमाण मात्र घोडेगांव, राजूर, यावल, धारणी, अकोला, किनवट, पांढरकवडा, नागपूर, गडचिरोली, चंद्रपूर,

चिमूर व देवरी या प्रकल्पांच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसते.

याउलट, चिमूर प्रकल्पामध्ये साक्षर लोकसंख्या (पेण प्रकल्प वगळून) इतर सर्व प्रकल्पांपेक्षा तुलनेने कमी असून देखिल साक्षरतेची टक्केवारी मात्र नागपूर प्रकल्प वगळता इतर प्रकल्पाच्या तुलनेत सर्वात जास्त आढळते.

विभागनिहाय साक्षरता -

अ.क्र.	विभागाचे नांव	साक्षरता टक्केवारी		
		पुरूष	स्त्री	एकूण
१	२	३	४	५
१.	ठाणे	४२	२३	३३
२.	नाशिक	४१	२४	३३
३.	अमरावती	५९	३६	४८
४.	नागपूर	५६	३५	४६
	सरासरी	४६	२७	३७

आदिवासी साक्षरतेचा विभागनिहाय विचार केला असता असे दिसून येते की, आदिवासींच्या सर्वसाधारण साक्षरतेची टक्केवारी अमरावती विभागामध्ये सर्वात जास्त (४८ टक्के) तर ठाणे व नाशिक विभागांत सर्वात कमी (प्रत्येकी ३३ टक्के) दिसून येते. नागपूर विभागामध्ये आदिवासींच्या सर्वसाधारण साक्षरतेची टक्केवारी ४६ इतकी आहे. लिंगनिहाय साक्षरतेचा विचार केला असता देखिल अमरावती विभागामध्ये पुरूष व स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण इतर विभागाच्या तुलनेत जास्त आढळते. (पुरुष ५९ टक्के, स्त्री ३६ टक्के).

*****

आश्रमशाळेतील आदिवासी प्रशिक्षणाबाबत कांही महत्वाचे अडथळे

* श्री. एस.एन.कुलकर्णी

गेली शेकडो वर्षे डोंगरदऱ्यांखोऱ्यांत, जंगलात राहणाऱ्या आदिवासींना राहण्यासाठी प्रवृत्त करणे. त्यांचेसाठी आश्रमशाळा चालविणे हे खरोखर असिधाराव्रताप्रमाणे आहे आणि गेली सत्तावीस वर्षे महाराष्ट्र शासन हे व्रत जाणीवपूर्वक व मोठया आत्मियतेने चालवित आहे. त्याचा दृश्य परिणाम म्हणजे कितीतरी आदिवासी विद्यार्थी शासकीय सेवेत व निरनिराळया कार्यक्षेत्रात चमकताना दिसून येत आहेत. आदिवासींना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे फार मोठे श्रेय या आश्रमशाळेकडे जाते असे म्हटले तर ते वावगे ठरत नाही

तरीपण या आश्रमशाळेच्या शैक्षणिक प्रगतीत कांही महत्वाचे अडथळे दिसून येतात. त्याचा ऊहापोह या लेखात थोडक्यात करण्यात येत आहे.

आदिवासी शिक्षण म्हटल्याबरोबर सर्वसाधारणपणे सामान्य जनतेच्या मनात आश्रमशाळेत शिकणाऱ्या मुलामुलींचा विचार येतो. यासोबत येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची परिस्थिती जर पाहिली तर असे सर्वसाधारणपणे दिसून येते की, जेवढे विद्यार्थी एखाद्या वर्गात असावयास पाहिजेत त्याच्या निम्मेसुध्दा विद्यार्थी शाळेत हजर नसतात. याचे महत्वाचे कारण की, या विद्यार्थ्यांच्या पालकांची आर्थिक दैन्यावस्था ही होय. मुलगा किंवा मुलगी १० वर्षांची झाली की, पालक त्याला किंवा तिला गाईगुरांच्या मागे देखरेख करायला पाठवतात किंवा त्यांच्याबरोबर शेतमजूरी करण्यासाठी घेऊन जातात. त्याशिवाय घरची लहान भावंडे सांभाळणे. घरची धुणीभांडी करणे, आजारी माणसांची देखरेख करणे, स्थानपरत्वे कितीतरी कारणे अशी आहेत की, त्यामुळे पालक आपल्या पाल्याला आश्रमशाळेत पाठविण्यास नाखुश असतात. आश्रमशाळा योजना १४.८.७२ रोजी सुरू झाली म्हणजे २७ वर्षे पूर्ण झाली. ही योजना सुरू होऊन गेल्या १०/१५ वर्षात

* माजी उपसंचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

शिक्षणाची जाणीव आदिवासी पालकांना व पाल्यांना होऊ लागल्यामुळे आता पालक त्यांच्या पाल्यांना आश्रमशाळेत पाठवितात. तथापि अजूनही वरील परिस्थिती बऱ्याच ठिकाणी पहावयास मिळते. त्यासाठी त्या शाळेच्या शिक्षकवर्गांनी अधिकाधिक प्रयत्न करणे जरूरीचे आहे.

२. दुसरे म्हणजे होळी, दिवाळी स्थानिक सणांचे वेळी आश्रमशाळांना सुट्टया असतात. अशा वेळी आश्रमशाळेतील मुले / मुली आपापल्या घरी गेली की, पुन्हा सुट्टया संपून शाळा सुरू झाली तरी आठ आठ दिवस पालक आपल्या पाल्यांना शाळेत पाठवित नाहीत. परिणामी जो काय अभ्यास सुट्टीपूर्वी शाळेत झाला असेल तो अभ्यास हे विद्यार्थी विसरतात. त्यामुळे पुन्हा उजळणी होऊन नव्याने अभ्यास सुरू करण्यास शिक्षकांना परिश्रम घ्यावे लागतात. त्यासाठी शाळा सुरू झाल्याबरोबर पालकांनी आपल्या पाल्यांना शाळेत सक्तीने पाठविणे जरूरीचे आहे. त्यासाठी एक गोष्ट करता येईल ज्यावेळी शाळेला सलग चार ते पांच दिवसांपेक्षा जास्त दिवस सुट्टी लागेल त्यावेळी त्या शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी शक्य झाल्यास आपल्या शिक्षक सहकार्यामार्फत शाळा सुट्टी संपल्यानंतर पुन्हा सुरू होणार आहे याची कल्पना पालकांना द्यावी किंवा प्रत्येक विद्यार्थ्याबरोबर तो घरी जाईल त्यावेळी सुट्टीनंतर पुन्हा शाळा केंव्हा सुरू होणार आहे याची थोडक्यात माहिती पालकांना देण्यासाठी पत्र द्यावे.

३. निवासी विद्यार्थ्यांना जेवणाच्या सोयीबरोबरच आश्रमशाळेतील मुलामुलींना शासनाकडून वर्षातून दोन वेळा गणवेष, क्रमिक पुस्तके, वहया, स्टेशनरी इत्यादी अत्यावश्यक वस्तू देण्यात येतात. सर्वसाधारणपणे असे दिसून येते की, शाळा जूनमध्ये सुरू झाली की ऑगस्ट सप्टेंबर पर्यंत विद्यार्थ्यांना क्रमिक पुस्तके, वहया इत्यादी शैक्षणिक साहित्य वेळच्या वेळी मिळत नाही. याबाबत प्रशासकीय अडचणी असतील हे मान्य केले तरी त्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यावर होतो. अशा वेळी जुन्या क्रमिक पुस्तकांच्या आधारे शिक्षक मुलांना शिकवण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु हे प्रयत्न अपुरे ठरतात. एक वेळ विद्यार्थ्यांना गणवेष चार आठ दिवस उशिरा दिला तरी विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होणार नाही. तथापि क्रमिक पुस्तके, स्टेशनरी, वहया या अत्यावश्यक बाबी शाळा सुरू होण्यापूर्वी तयार ठेवणे आवश्यक आहे किंवा शाळा सुरू होताच १५ दिवसांचे आत देणे जरूर आहे. याबाबत गंभीरपूर्वक प्रयत्न वरिष्ठ पातळीवरून व्हावे असे वाटते. विशेषत: इयत्ता ९ वी व १० वीच्या विद्यार्थ्यांना गणित, शास्त्र,

इंग्रजी विषयांची पुस्तके, प्रयोगशाळा साहित्य, आलेखांच्या वहया इत्यादी साहित्य वेळीच दिले तर १० वी चा निकाल निश्चित ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त अधिक लागण्यास मदत होईल.

४. प्रशासकीय ध्येय धोरणांप्रमाणे दरवर्षी आश्रमशाळेच्या शिक्षकांच्या बदल्या प्रकल्प स्तरावर किंवा अपर आयुक्तांच्या स्तरावर केल्या जातात आणि अशा बदल्या करणे आवश्यकही आहे. पण होते काय की - बदल्यांचे आदेश निर्गमित झाल्यानंतर ज्या शिक्षकांना बदली नको असेल किंवा झालेली बदली सोयीची नसेल, असे संबंधित शिक्षक प्रकल्प कार्यालय / अपर आयुक्त कार्यालयात येऊन बदली रद्द किंवा स्थगित करण्याची किंवा पाहिजे त्या ठिकाणी करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी ते वारंवार वरील कार्यालयात खेटे घालतात. याचा परिणाम त्या आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांवर होतो. शिक्षकांची नेमणूक / बदली जितक्या उशिरा केली जाते तितक्या त्या सर्व विद्यार्थ्यांचा अभ्यास मागे पडतो व त्याचा अंतिम परिणाम १० वी च्या निकालावर होऊन नापास विद्यार्थ्यांचे प्रमाण वाढते. त्यासाठी शिक्षकांच्या बदल्या शाळा सुरू होण्यापूर्वी कराव्यात आणि एकदा झालेली बदली अपवादात्मक कारण वगळता स्थगित किंवा रद्द न करण्याचे ठाम धोरण स्विकारणे आवश्यक आहे. विशेषत: जे शिक्षक इयत्ता ९ वी आणि १० वी च्या विद्यार्थ्यांना गणित, शास्त्र, इंग्रजी असे महत्वाचे विषय शिकवतात त्यांच्या बदल्या करताना या वर्गात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक पाठ्यक्रमात अडथळा तर येणार नाहीना अशी काळजी घेणे आवश्यक आहे.

५. आश्रमशाळेतील विद्यार्थी हे निवासी असतात. त्याच ठिकाणी आश्रमशाळेचे शिक्षक व इतर कर्मचारी रहातात. शाळेतील विद्यार्थी हे गरीब, लाजाळू, थोडे भित्र्या स्वभावाचे असतात. त्यामुळे कांही आश्रमशाळेतील शिक्षक अशा गरीब विद्यार्थ्यांना हाताशी धरून स्वत:ची घरची कामे म्हणजे भाजीपाला आणणे, लहान मूल सांभाळणे, कपडे धुणे अशा सारखी वैयक्तीक कामे सांगतात. बिचारे विद्यार्थीही दबावाखाली अशी कामे नाईलाजाने करतात. आश्रमशाळेतील विद्यार्थी हे शिक्षकांचे घरचे गडी किंवा नोकर नाहीत. त्यांना आश्रमशाळेत शिकण्यासाठी पालकांनी पाठविलेले असते. याबाबत मुख्याध्यापक व प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी कटाक्षाने काळजी घेऊन अशा वाईट प्रथांचा बंदोबस्त करणे आवश्यक आहे.

६. आश्रमशाळा या निवासी असतात. काही आश्रमशाळा प्रकल्प कार्यालयापासून दूर असतात. कार्यबाहुल्यामुळे प्रकल्प अधिकारी किंवा त्यांच्या

हाताखालचे अधिकारी यांना अशा शाळांना वारंवार भेटी देता येत नाहीत. शाळा निवासी असल्याने विद्यार्थी शाळेत रहातात व शिक्षक व इतर कर्मचारी वर्ग आजूबाजूस रहातो. कांही आश्रमशाळेत दोन गट असतात. एक गट मुख्याध्यापकांचा व दुसरा गट तेथील अधिक्षक किंवा इतर शिक्षकांचा. वैयक्तीक व्देषामुळे किंवा हेवेदाव्यामुळे मुख्याध्यापकांच्या सूचना इतर शिक्षक ऐ.कत नाहीत आणि इतर शिक्षकांचे म्हणणे मुख्याध्यापक ऐकून घेत नाहीत. अशा तऱ्हेने तणावपूर्वक परिस्थिती वाढत गेली की एखाद्याची लहान चूक मोठी वाटायला लागते व दोन्ही गट एकमेकांविरूध्द प्रकल्प कार्यालय किंवा अपर आयुक्त कार्यालयाकडे धाव घेऊन आपणांवर कसा अन्याय होतो याचे काहीसे अतिरंजित वर्णन करून तक्रारी करतात. याचा विपरीत परिणाम विद्यार्थ्यांच्या शिकवण्यावर होतो. शिवाय त्यांच्या अशा वर्तनामुळे त्या शाळेचे पर्यायाने खात्याचे नांव बदनाम होते. याचा विचार हे मुख्याध्यापक आणि शिक्षक करीत नाहीत. आश्रमशाळा शिक्षकांसाठी नसून शिक्षक शाळेसाठी आहेत अशी भावना शिक्षकांमध्ये निर्माण होणे जरूर आहे.

आदिवासी आश्रमशाळेत शिक्षणाबाबत अजून बरेच अडथळे आहेत. तथापि वर नमूद केलेले अडथळे ज्या आश्रमशाळेत आढळून येतात ते अडथळे प्राधान्याने व प्रामाणिकपणे दूर करण्याचे प्रयत्न झाले तर या आश्रमशाळा केवळ आश्रमशाळा न रहाता ''आदर्श आश्रमशाळा'' ठरतील यात मुळीच शंका नाही.

*****

विक्रमगडचे आदिवासी भगत / वैदू आणि त्यांची उपचार पध्दती

* सुशिला वा. दिवेकर

विक्रमगडचा परिसर

विक्रमगड हा आदिवासी गांव ठाणे जिल्हयात जव्हार तालुक्यांत आहे. या जिल्हयात जे खास आदिवासी तालुके म्हणून ओळखले जातात त्यांत जव्हार तालुका हा महत्वाचा आहे. विक्रमगड हे जव्हारपासून दक्षिणेस २५ कि.मी. अंतरावर आहे. आसपास नेहमीची साग-खैर वगैरे वनसंपत्ती आहे. अलीकडे एकदोन दशकांत गावांत बिगर आदिवासी वस्ती वाढू लागली आहे. बाजारपेठ मोठी होत जाऊन गावांत आठ - दहा आधुनिक पध्दतीने शिक्षण घेतलेले डॉक्टर आपले दवाखाने थाटून व्यवसाय करू लागले आहेत. तिथे एक शासनाचे प्राथमिक आरोग्य केंद्र आहे. थोडयाच दिवसांत ग्रामीण रूग्णालयही शासनातर्फे सुरू व्हावयाचे आहे. इतके असूनही विक्रमगड ग्रामपंचायतीच्या सुमारे आठ हजार लोकवस्तीत वीस-एक भगत, वैदू, लोंकांना औषधे देत असतात व प्रसंगी मंत्र तंत्र करीत असतात.

वैदू व्यावसायिक

आदिवासींमध्ये भगत समाजासारखेच स्त्री व पुरूष कुणीही वैदूचा व्यवसाय करू शकतो. पुरूष वैदूंचे प्रमाण मात्र बरेच अधिक असते. हा व्यवसाय करणाऱ्यांत आदिवासींतील सर्व जातीचे लोक असतात. विक्रमगड परिसरांत मुख्य आदिवासी जाती म्हणजे वारली, महादेव कोळी, मल्हार कोळी, क-ठाकूर आणि कातकरी. सर्व जातीत भगत आणि वैदू आढळून येतात. मात्र, कातकरी समाजात वैदू किंवा भगत असल्यास अजून त्यांची भेट झाली नाही. आणखी एक गोष्ट नमूद करावयाची म्हणजे भगत किंवा वैदू हा पूर्ण वेळचा व्यवसाय नसतो. शेती, मजूरी इ, नोकरी, इतर व्यवसाय करीत असतानांच फावल्या वेळांत वैदूचे काम केले जाते. शिवाय एका जातीच्या वैदूकडे अन्य कोणत्याही

---

* १९१, शुक्रवार पेठ, पुणे ४११००२

जातीचे रोगी येतात. त्याला काही प्रत्यवाय नाही. बिगर आदिवासी लोकही आदिवासी वैदूंकडे जाऊन औषध घेतांना बरेचदा आढळतात. वैदूकडून गुण आला नाही तर डॉक्टरकडे, तिथेही गुण आला नाही तर दुसऱ्या डॉक्टरकडे किंवा दुसऱ्या वैदूकडे असे सर्रास चालते.

भगत/ वैदूंचे व्यावसायिक शिक्षण

भगत वैदूंचे व्यावसायिक शिक्षण हे वंशपरंपरेने येत नसून गुरू-शिष्य परंपरेने शिकविले जाते. विक्रमगडच्या एका पाडयात क-ठाकूर समाजाच्या लाडकूबाई नावाच्या एक निष्णात सुईण आणि हाडवैद्य आहेत. त्या आपली विद्या आजी व आईकडून शिकल्या. पण नेहमीच असे घडते असे नाही. पांडूदादा नावाचे महादेव कोळी जमातीचे भगत ते रस्त्यावर मजूरीचे काम करीत असतांना, दुसरे एक तसेच मजूर जानू मालकरी यांच्याकडून भगत विद्या शिकले. आता पांडूदादा म. कोळी तर जानूदादा वारली. जानूने पांडूला प्रत्यक्ष रानांत जाऊन ती ती औषधे, झांडे-झुडपें दाखविली. त्याची मूळे, खोडे, साली, पाने, फुले, फळे, बिया प्रत्यक्ष दाखविले. रोगांचे वेगवेगळे प्रकार समजावून सांगितले. कोणत्या रोगांस कोणते औषध द्यावयाचे, ते कसे तयार करावयाचे, किती मात्रेत द्यावयांचे हे सांगितले. रोगाची लक्षणे कशी ओळखावयाची ते सांगितले. औषध देतांना कोणते गुप्त मंत्र म्हणावयाचे ते शिकविले. रोग्याला तपासतांना, औषध देताना पांडूदादा आपल्या गुरूबरोबर जात असत. हे सर्व शिक्षण चालू असतांना दोघांचेही रस्त्यावरील मैलकुलीचे मजूरीचे काम चालूच होते. हे एक वानगीदाखल उदाहरण झाले. ही विद्या अशी गुरू शिष्य परंपरेने शेकडो वर्षे चालू आहे. यांत अनुभवाने, थोडयाश्या प्रयोगशिलतेने, कोणाचे ऐकून इत्यादी कारणांमुळे तो काही फरक पडत असेल तेवढाच. त्याला आधुनिक विज्ञानाची, प्रयोगशाळेची, तंत्रज्ञानाची जोड आजवर तरी मिळाली नाही. त्यामुळे, ''गुरू वाक्यं प्रमाणम्'' अशा पध्दतीने ही वैद्यककला (वैद्यकशास्त्र नव्हे) कालक्रमणा करीत आहे.

काही वनौषधी

'आदिवासी संशोधन पत्रिका' (विशेषांक) जानेवारी, १९९९ हा अंक ''आदिवासी वनौषधी व पारंपारिक उपचार पध्दती'' या विषयाला वाहिलेला आहे. यांत वेगवेगळया लेखांतून विविध वनौषधींचे उल्लेख आलेले आहेत. त्यात मारूती सखाराम जाधव यांच्या लेखांत एक कोष्टकच दिले आहे. त्यांत आयुर्वेद वनौषधींची- पालेभाज्यांची वेगवेगळया आजारांसाठी कोणते औषध कशा प्रकारे द्यावयाचे ते दिले आहे. या अंकात विविध लेखातून

आलेली व इतरत्रही उपलब्ध असलेली माहिती एकत्रित करून त्यांची वर्गवारी करून त्याचा एक **वनौषधी कोष** बनविणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत लेखिकेनेंही विक्रमगड परिसरांतील वेगवेगळया वैदूंना भेटून कांही वनौषधींची माहिती गोळा केली आहे. एक पोटदुखीचे उदाहरण घेऊ. पोंटात गुबारा धरत असल्यास **निर्गुडीच्या** पानांचा रस मीठ घालून देतात. पोट दुखत असल्यास **खरबटी** या झाडाच्या मूळांपासून औषध तयार करतात. किंवा पिवळया रंगाच्या **भेंडीचे** मूळ कुटून त्याचा रस देतात. पोटदुखीला **निरोखीच्या बीचे** चूर्णही देतात. जेवल्यावर पोटात दुखत असेल तर **हिरडा, बेहडा** व **आवळ्याचे** चूर्ण देतात. पोटदुखीला **काल्र्याच्या** पानांचा रस देतात. पोटदुखीवर अशी अनेक औषधे आहेत. विक्रमगडला ''वनवासी विकास ट्रस्ट'' या संस्थेतर्फे आम्ही आदिवासी समाजांत काम करतो. (प्रस्तुत लेखिका ही त्या संस्थेची एक विश्वस्त आहे) ट्रस्टतर्फे ''विकास वार्तापत्र'' प्रसिध्द केले जाते. त्यांतही या विषयावर लेख येतात. त्यांतील श्री. लक्ष्मण ढवळू टोपले यांच्या लेखाचा व त्यांतील माहितीचा आवर्जून उल्लेंख करता येईल.

सीताफळाच्या बीयांची पूड करून ती केसांच्या मूळांत चोळल्यास केसांतील उवा, लिखा मरतात. सीताफळाच्या पानांचा रस काढून कोमट करून कानाच्या चाफ्याला लावतात व दुखऱ्या कानांतही टाकतात. त्यामुळे कान गळावयाचा थांबतो असे म्हणतात. कान ठणकत असल्यास **लसूण, आले** किंवा **शेवग्याची पांने** यांचा रस कोमट करून कानांत घालतात. **रूईचे** पिकलेले पान घेऊन त्यास तुपाचा हात लावून त्याने कान शेकतात आणि पानाचा रस घालतात. कान फुटल्यास **सब्जाच्या** किंवा पिवळया **कोरांटीच्या** पानाच्या रसाचे थेब कानात टाकतात. तुळशीच्या किंवा **झेंडूच्या** पानांच्या रसाचे थेंबही कान फुटल्यास कानांत टाकतात. **शेवग्याची** फुले काळया तीळाच्या तेलात मंदाग्नीवर कढवून त्याचे थेंब कान फुटल्यास कानांत घालतात. हे कानाचे एक उदाहरण झाले. शरीराच्या इतर आजारांवर अशी अनेक औषधे त्या त्या परिस्थितीप्रमाणे आदिवासी वैदू वापरतात.. खेडयात अजून इसब, गजकर्ण, खरूज, चिखल्या यांचे प्रमाण बरेच आहे. त्यावर **गाजराचा** किस, **बाहवाचा** बारीक वाटलेला पाला, कच्च्या **पपईचा** चीक, **करंज्याच्या** तेलात खवलेली कडूनिबांच्या पानांची राख, वरसा पानांचा रस इत्यादी लावतात. आदिवासी वैदूकडे गेले म्हणजे असे अनेक उपचार चालू असल्याचे पहावयास मिळते. लाडकूबाई सुईणीचा वर उल्लेख

आलाच आहे. त्यांनी आजवर अनेक अवघड प्रसुतीच्या वेळी यशस्वीपणे सुईणपण केले आहे. जुळयांमध्ये एक मूल नैसर्गिकरित्या गर्भाशयातून बाहेर आले. दुसरे गर्भाशयातील मृत मूल लाडकूबाईने आंत हात घालून कौशल्याने बाहेर काढले. संबंधित कातकरी आईकडूनच मला ही हकीकत कळली व त्याला लाडकूबाईकडून दुजोराही मिळाला. हाडवैद्यांच्याही अशीच अवघड दुखणी बऱ्या केल्याच्या घटना विक्रमगडच्या परिसरांत घडल्याचे मला माहिती आहे. अशा सर्व नोंदी, वर लिहिल्याप्रमाणे, एकत्रित करून, आदिवासी करीत असलेल्या उपाययोजनांवर शास्त्रीयदृष्टया संशोधन होणे आवश्यक आहे.

मंत्रोपचार

आदिवासी भगत / वैदू केवळ औषध देत नसतो तर त्याचवेळी गुप्तमंत्रही म्हणतो. आपण करीत असलेल्या उपचाराला देवाच्या कृपेचीही जोड हवी ही वैद्यांची नैसर्गिक भावनाही त्यामागे असावी. आधुनिक डॉक्टरही म्हणतात : 'आम्ही उपचार करतो, बरे करणे देवाच्या हाती असते' पण आदिवासींची देवदेवस्की त्यामानाने जास्तच असते. भगत मंत्र शिकतांना अनेक पथ्ये पाळतो. शिक्षण घेतल्यावरही यासंबंधीचे पावित्र्य राखले जाते व नियम पाळले जातात. उदा. काळोखांत जेवावयाचे नाही. कुणी केर काढत असतांना जेवायचे नाही. विशिष्ठ दिवशी उपवास करावयाचा इत्यादी.

औषध देऊनही काही वेळेला रोग बरा होत नाही. अशा वेळी रोग्याचे नातेवाईक रोग्याला दुसऱ्या वैदूकडे किंवा बहुतेक डॉक्टरकडे घेऊन जातात. डॉक्टरकडेही बरे वाटत नाही असे झाल्यावर रोग्याच्या जवळच्या नातेवाईकांच्या सल्ल्याने भगत / वैदू मंत्रोपचार सुरू करतो. रोग्याच्या देहावरून तांदूळ उतरविले जातात. भगत त्यांतील निम्मे तांदूळ डाव्या मुठीत धरतो. निम्मे धरतो उजव्या मुठीत. भगताकडे अशा कार्यासाठी एक सूप असते. त्या सुपात तो उजव्या मुठीतून सूर्यदेव, चंद्रदेव, खंडोबा, हिरवा, भवानी, खांबदेव असे त्यांच्या त्यांच्या नांवाने तांदूळाचे पुंज ठेवतो. त्यानंतर ते गोल: पसरवू लागतो. सूर्यदेव हा मुख्यदेव म्हणून त्याचा पुंज मध्यावर असतो. पुंज पसरावयास तेथून सुरवात होते. त्यावेळी ज्या ठिकाणी पुंजावर त्या भगताला गोल किंवा बाहुलीसारखी सावली दिसेल, तिथे भगत थांबतो. त्याचवेळी त्याच्या डाव्या मुठीतील तांदूळही त्याला गरम भासू लागतात. गोल सावली म्हणजे देवाचे करावयाचे व बाहुलीसारखी सावली म्हणजे पितरांचे करावयाचे, असा भगत निर्वाळा देतो व त्याप्रमाणे मुख्यत: बळी देण्याचा कार्यक्रम होतो. त्याचेही

नियम आहेत. उदा. सूर्यदेवाला सफेद रंगाचा कोंबडा बळी द्यावयाचा, तर खांबदेवाला उलटया पिसांचा कोंबडा, हिरवा देवाला नारळ, कोंबडा आणि बकरा, भवानीला काळ्याभोर पाठीच्या बकरीचे दोन महिन्यांचे कोकरू बळी म्हणून लागते इत्यादी. थोडक्यांत, भगत, वैदू म्हणजे जसे औषधे देतो तसे मंत्रोपचारही करतो. ते एक 'पॅकेज' आहे. कांही डॉक्टर औषधोपचार करतात आणि त्याच्या जोडीला योगासने, प्राणायाम आणि मन:स्वास्थासाठी काही सल्ला देतात, तसाच हा आदिवासी श्रध्देचा भाग म्हटले पाहिजे.

भगत / वैदूची व्यावसायिक प्राप्ती

मुळांत आदिवासी गरीब. त्यांत ते भगताला काय देणार ? वर सांगितल्याप्रमाणे भगताचा पोटापाण्याचा मुख्य व्यवसाय शेती, मजूरी असा वेगळाच असतो. औषधविद्या शिकून, मंत्रतंत्र शिकून, घुमायला 'देव अंगांत आणायला शिकून' इत्यादी 'शिक्षणानी' व अनुभवांनी तो भगत / वैदू बनलेला असतो. तो संपूर्ण वेळेचा व्यवसाय नाही. प्रसंगोपात जेंव्हा त्याला बोलावले जाते तेंव्हा नारळ, दारूची बाटली, कधी पांच-दहा रूपये तर कधी जेवायला, अशा प्रकारची त्याची मिळकत असते.

सारांश

विक्रमगडसारख्या ठिकाणचे आदिवासी जीवंन आता बदलत चालले आहे. त्यांतील औषधोपचारासारखा भाग तपासून त्यातील उपयुक्त जे असेल त्याची शास्त्रीयदृष्ट्या पडताळणी करून त्याचा आदिवासी व बिगरआदिवासी भागांतही आरोग्याच्या दृष्टीने प्रसार करणे आवश्यक आहे. अंधश्रध्दा टाकून द्यावयास शिकवावे लागेल आणि चांगले ते टिकवावे लागेल. जागतिकीकरणाच्या या दिवसांत पेटंटस्च्या युगांत , आदिवासी आपल्या शेकडो वर्षे चालत आलेल्या औषधींच्या ज्ञानाच्या बाबतीत लुबाडला जाणार नाही हेही काळजीपूर्वक पहावे लागेल. वनौषधींचा सर्वसंग्राहक कोष तयार करावा आणि परंपरेने चालत आलेल्या वनौषधींची आरोग्य-रासायनिक तपासणी व्हावी, उपयुक्त वनौषधींची मोठया प्रमाणांत लागवड व्हावी, आदिवासींची आरोग्य व आर्थिकदृष्टया प्रगती व्हावी, हे सहज सुचण्यासारखे विचार आहेत.

*****

शासकीय आश्रमशाळांचे व्यवस्थापन व शैक्षणिक प्रगती व त्यावरील उपाययोजनांवर ऊहापोह

* श्री.रा.बा.मोकाशे

आदिवासी मुलांमुलींसाठी शासकीय आश्रमशाळांमार्फत हे काम फार पूर्वीपासून स्वयंसेवी संस्थांमार्फत करण्यात येत असे व या कामसाठी सेवाभावी संस्था मनोभावे शैक्षणिक काम करीत असत. परंतु हे काम संपूर्ण महाराष्ट्रात चालत असले तरी त्यांचे स्वरूप मर्यादित होते. खऱ्या दृष्टीने शैक्षणिक विकासाचा व आदिवासीच्या शिक्षणाचा पाया श्री ठक्करबाप्पांनी व या स्वयंसेवी संस्थांनी सुरू केला म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. या स्वयंसेवी संस्था सन १९५३-५४ पासून आजतागायत अव्याहतपणे शिक्षण विकासाचे काम करीत आहेत. या बाबींचे महत्व ओळखून शासनाने सन १९७२-७३ या वर्षापासून शासकीय आश्रमशाळेची संकल्पना अस्तित्वात आणली व तेंव्हापासून इयत्ता १ ली ते १० वी पासूनच्या निवासी आश्रमशाळा सुरू झाल्या. संपूर्ण महाराष्ट्रातून एकलक्ष पन्नास हजाराचे जवळपास शासकीय आश्रमशाळांमधून विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत.

शासकीय आश्रमशाळा या मुख्यत्वे आदिवासी भागात व दुर्गम परिसरात असल्यामुळे अत्यावश्यक बाबी शाळेपर्यंत पोहचविणे फार कष्टाचे व जिकीरीचे काम आहे. हया शाळांना शैक्षणिक साहित्य / गणवेश, वहया पुस्तके व अन्नधान्य पुरवठा करणेच्या वेळापत्रकात थोडी दिरंगाई झाली अथवा वाहतुक व्यवस्था चुकली तर संपूर्ण शाळेच्या शालेय व्यवस्थापनेवर परिणाम होतो व एकंदरीत शैक्षणिक बाबी नियमित सुरू ठेवणेसाठी शालेय यंत्रणेवर ताण पडतो व पर्यायाने शैक्षणिक प्रगती साधारण होणे अथवा १० वी व अन्य वर्गांचे निकाल साधारण लागणे या बाबी प्रकर्षाने दिसून येतात. असे घडू नये व संपूर्ण शासकीय आश्रमशाळेचे

* उपसंचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

शालेय व्यवस्थापन चांगले रहावे व शैक्षणिक प्रगती व्हावी यासाठी खालील उपाययोजना केल्यास निश्चितपणे शाळेची प्रगती होऊन निकाल उंचावण्यास मदत होईल असे स्पष्ट मत आहे.

१. वार्षिक नियोजन -

शासकीय आश्रमशाळेचे वार्षिक वेळापत्रक प्रत्येक मुख्याध्यापकांनी जूनमध्ये निश्चित करून वर्गवार किंवा तासिका पध्दतीने विषयनिहाय तयार करून त्याप्रमाणे अभयासक्रम शिकवून घेतला जातो किंवा नाही हे पाहणे हे त्यांचे आद्यकर्तव्य आहे. जर यात काही विषयाचा अथवा काही वर्गांचा अभ्यासक्रम मागे राहिल्यास संबंधित शिक्षकास योग्य ते मार्गदर्शन करून नियोजनाप्रमाणे अभ्यासक्रम सुरू ठेवणेस मदत होईल व या बाबींची नियमितपणे तपासणी शिक्षण विभाग व प्रकल्प कार्यालय यंत्रणेकडून होणे आवश्यक आहे व मान्यतेनुसार पुरेसा शिक्षक वर्ग, वर्ष सुरू होणेपूर्वी असणे आवश्यक आहे.

२. शैक्षणिक साहित्य / वहया व पुस्तके वाटप -

प्रकल्प कार्यालयाकडून वेळेत शैक्षणिक साहित्य व वहया पुस्तके वेळेत उपलब्ध होणेसाठी मागील शैक्षणिक वर्ष बंद होणेपूर्वी प्रकल्प कार्यालयास आपल्या शाळेची अचूक व योग्य मागणी नोंद झाली आहे किंवा नाही ही पाहण्याची व याकामी समन्वय ठेऊन मागणीप्रमाणे प्राप्त साहित्य वहया पुस्तके त्वरीत मुलांना वाटप करावे जेणेकरून मुलांचा वेळ वाचून शैक्षणिक पाठवाचन व लेखन यावर लक्ष केंद्रित कसे होईल हे त्या त्या वर्गशिक्षकाने कटाक्षाने पाहणे गरजेचे आहे. शिक्षकांनी वर्गात विषय शिकविताना तो तो पाठ उघडवून घेऊन मुलांचे लक्ष अभ्यासावर व शिकविण्यावर केंद्रित करून प्रसंगी मुलांकडून सरावाव्दारे प्रश्नात्तरे व पाठ समजल्याबाबत खात्री करून घ्यावी म्हणजे मुलांना शिक्षणाबाबत व अभ्यासाबाबत विशेष गोडी निर्माण होईल व त्यांचेत अंतर्गत स्पर्धा निर्माण होईल.

३. गणवेश -

१५ ऑगस्ट पूर्वी शालेय गणवेश शिवून मुलांना वाटप करणे आवश्यक आहे म्हणजे प्रवेश प्रक्रिया ३१ ऑगस्ट पर्यंत पूर्ण होते. त्यानंतर शिक्षकांना त्यांचे शैक्षणिक प्रगतीवर लक्ष केंद्रित करणे सोईचे होईल. गणवेश शिलाईकरून घेणेची संपूर्ण जबाबदारी ही त्या त्या मुख्याध्यापकावर टाकल्यास ते स्थानिक आदिवासी शिंप्यामार्फत अथवा जेथे शिंपी उपलब्ध नाहीत तेथे पर्यायी व्यवस्थेमार्फत शिलाई काम पूर्ण करतील.

अन्नधान्य व भाजीपाला पुरवठा -

आदिवासी विकास महामंडळाकडून प्राप्त अन्नधान्य नीट नेटके व व्यवस्थित ठेवून वापर करण्याची जबाबदारी संबंधित मुख्याध्यापक व व्यवस्थापकांची आहे. अन्नधान्य खराब होऊ नये व त्याचा विपरित परिणाम होऊ नये म्हणून खालील उपाययोजना कराव्यात -

१. मुख्याध्यापक व व्यवस्थापकांनी अन्नधान्य नमुन्याप्रमाणे बघून घ्यावे.

२. वापरण्यापूर्वी अन्नधान्य नीट चाळून साफ करून दळणासाठी वापरावे. शिल्लक धान्य अगोदर वापरता येईल ही व्यवस्था करावी.

३. गिरणीमध्ये धान्य रात्री दळणासाठी देऊ नये. निष्काळजीपणामुळे अथवा लाईट जाण्याचे क्रियेमुळे धान्यात कांही पडलेले समजणार नाही व पुढील अनर्थ टाळता येईल.

४. धान्य उन्हांमध्ये वाळवून त्यात धान्यकिडे व जाळया होणार नाहीत याची काळजी घ्यावी.

५. धान्यात पांढरे पीठ झाल्यास धान्य टोपल्यात घेऊन खाली सतरंजी अथवा ताडपत्री अंथरून हवेच्या झोताचा कल पाहून उधळावे म्हणजे खराब झालेले / किडयांनी खाल्लेले पीठ धान्यात राहणार नाही व आरोग्यास हानीकारक होणार नाही.

६. दळणासाठी कामाठयाच्या पाळया दरमहा लावाव्यात. एकच एक कामाठी वर्ष सहा महिन्यांसाठी लावू नयेत. त्यामुळे निष्ठेने काम करण्याची प्रवृत्ती कमी होऊन काहीही गैरप्रकार उद्‌भवल्यास त्यातून शाळेची व खात्याची प्रतिमा बिघडणार नाही याकडे कटाक्षाने लक्ष देणे गरजेचे आहे.

२. भाजीपाला पुरवठा -

प्रकल्प अधिकारी शासकीय आश्रमशाळेंना भाजीपाला पुरवठाधारक व दरांची निश्चिती विहित पध्दतीने प्रत्येक शैक्षणिक वर्षासाठी करावी. परंतु प्रत्येक शाळेचा पुरवठाधारक हा आश्रमशाळेस नियमितपणे अथवा मुख्याध्यापकांनी मागणी केल्यानुसार पुरवठा करीत नाही. अशा वेळी आश्रमशाळेतील मुलांची गैरसोय होऊ नये यासाठी स्थानिक पुरवठाधारक / आदिवासी शेतकरी / स्थानिक भाजीपाला व्यावसायिक यांचेकडून मुख्याध्यापकांने पर्यायी दर ठरवून दिल्यास अथवा वर्षभरासाठी मंजूर केलेल्या दराने अडचणीचे वेळी मुख्याध्यापकांना अधिकार देऊन भाजीपाला खरेदी करावे व अशी देयके प्रकल्प कार्यालयास सादर केल्यानंतर ३० दिवसांचे आत मुख्याध्यापकांस परत मिळणे बंधनकारक करावे म्हणजे भाजीपाला

पुरवठयासाठी अडचणी निर्माण होणार नाहीत व हा प्रश्न व्यवस्थित सुटू शकतो व वर्षभरासाठी नियमित पुरवठाधारकाचे देयके ही दीड महिन्यांत मिळण्याची व्यवस्था केली तर शाळांना नियमित भाजीपाला पुरवठा होणे शक्य होईल अन्यथा बिले मिळाली नाहीत या सबबीवर शाळेच्या विद्यार्थ्यांची भाजीपालाविना हेळसांड होणार नाही.

शासकीय आश्रमशाळेची शालेय शिस्त, शालेय व्यवस्थापन व शैक्षणिक प्रगतीबाबत उपाय -

शासकीय आश्रमशाळेसाठी पहाटे ५.३० ते सायंकाळी १०.३० पर्यंत वसतिगृहासाठी दिनचर्या ठरवावी व त्यानुसार कार्यक्रम सकाळची कामे / नाश्ता / भोजन / अभ्यास याप्रमाणे अंमलबजाणी करून घेणे आवश्क आहे. ही जबाबदारी व्यवस्थापक व मुख्याध्यापक यांनी कुशलतेने सहजप्रवृत्तीने व यशस्वीपणे पार पाडणे आवश्यक आहे हे आज यापध्दतीने होणे अपेक्षित आहे.

१. मुलांना पहाटे उठल्यानंतर मुखमार्जन केल्यानंतर गांधीजींच्या भजनाने / अथवा एखाद्या सुभाषिताने नियमितपणे सुरवात करावी त्यामुळे चांगले संस्कार मुलांवर खोलवर रूजतील.

२. सकाळी प्रार्थनेच्या वेळेस सर्व शिक्षक शिक्षिकांनी हजर रहावे. प्रार्थनेनंतर मुलांना ओळीने वर्गनिहाय उभे होते त्या स्थितीत बसवून दैनिकातील महत्वाच्या बातम्या मुलांना राष्ट्रप्रेम / सामाजिक भावना / पितृमातृ प्रेम / वडीलधारीमंडळी व गुरूजनांबद्दल आदर वाटेल असे लेख / उतारे / सुविचार / म्हणी / वाक्प्रचार / दोहे वाचून दाखवावेत. जेणेकरून शाळेचे विद्यार्थी निश्चितपणे ध्येयवादी व कर्तव्यदक्ष निघू शकतील व पूर्वीपेक्षा फरक पडेल.

३. प्रार्थनेनंतर शाळेच्या विद्यार्थ्यांना वर्गनिहाय वर्गात सोडावे. एकाचवेळी सर्व वर्गाच्या विद्यार्थ्यांचे प्रार्थनेच्या जागेवरून विसर्जन करू नये जेणेकरून मुलांचे अंगी शिस्त राहणार नाही. हा एक संस्काराचा व शिस्तीचा भाग आहे. करिता वर्गनिहाय मुले वर्गात गेल्यानंतर प्रार्थना समाप्ती व प्रत्यक्ष शिकविण्याची वर्ग तासिका यात पांच मिनीटांचे अंतर ठेऊन पाठास सुरवात करावी.

४. शिक्षकाने वर्गात खुर्चीमध्ये बसून शिकवू नये कारण शिकवित असताना शिक्षकाचे लक्ष सर्व मुलांवर सारखे रहावे व विषयानुरूप मुलांना एकाग्र करून प्रस्तावनेतून विषयाकडे वळता यावे व शिक्षकपण तल्लीन होऊन अंतरमनाने प्रेरित होऊन शिकविणे आवश्यक आहे.

५. प्रत्येक वर्गशिक्षकाने प्रत्येक मुलाचे शैक्षणिक प्रगतीकडे लक्ष देऊन त्याची शैक्षणिक

प्रगती घडवून आणणे हे त्याचे आद्य कर्तव्य आहे. यासाठी मुलाचे गट पाडून अभ्यासाची गोडी वाढवावी व याशिवाय सर्वात कमी ग्रहणशक्ती असलेली मुले / मंदबुध्दीमत्ताधारक मुले / अभ्यासात साधारण / खोडकर मुले यांना शिक्षकांनी समोरचे बाकावर बसवून त्यांचेकडे प्रत्येक शिक्षकाने लक्ष केंद्रित केल्यास त्या मुलांची व वर्गातील अन्य मुलांची प्रगती होऊ शकते.

इयत्ता १ ली ते ४ थी या वर्गातील मुले १० वर्ष वयोगटातील असतात तर ५ वी ते ७ वी ची मुले-मुली हे १० ते १४ या वयोगटातील असतात. तर ८ वी ते १० वी ची मुले-मुली १४ ते १६ या वयोगटातील असतात. साधारणपणे मुलांचे आकलनशक्ती व वयोगट व वर्ग यांचा विचार केला तर ३ भाग पाडता येतील.

१. <u>१ ली ते ४ थी वयोगट (६ ते १० वर्षे)</u>

शासकीय आश्रमशाळेतील या वयोगटातील मुलांना अक्षर ओळख / अंक ओळख / बाराखडी / वाचन / परिसर अभ्यास / नवीन अभ्यासक्रमानुसारच्या कृति व अभ्यास स्वत:ची आरोग्यविषयक काळजी / प्रार्थना व संस्कारावर आधारित भर देऊन त्याचा विकास करणे गरजेचे आहे असे मत आहे. याशिवाय पुढील ५ ते ८ वी ची तयारी म्हणून ३० पर्यंत उजळणी / पाढे हे प्रार्थनेच्या वेळेस अथवा भोजनाचे पूर्वी अर्धा तास सार्वजनिकरित्या म्हणून घेतल्यास त्या सर्व मुलांचे अंकगणित व पुढील वर्गाचा पाया पक्का होणेस मदत होईल व हे काम त्या त्या १ ली ते ४ थी चे वर्गशिक्षक, मुख्याध्यापक यांनी करून घेणे आवश्यक आहे.

२. <u>५ वी ते ७ वी वयोगट (११ ते १३/१४)</u>

इयत्ता ५ वी मध्ये मुले आलेनंतर दोन विषयांत भर पडलेली असते ते विषय म्हणजे - इंग्रजी व हिंदी.

अगोदरच आदिवासी भागातील या खात्याच्या शाळांमधून मुलामुलींची बोली भाषा आदिवासी असते. त्यात मराठी ही भाषा मोडकळत तयारी करीत असताना एकाच वर्षी ५ वी मध्ये दोन भाषेंची भर पडते व त्या इंग्रजी व हिंदी भाषेच्या बोजाखाली आदिवासी मुलेमुली दबलेली असतात. त्यांना बोलके करून आपलेसे करून त्यांचे मनातील या दोन भाषांची भिती कमी करून त्यांना सोप्या पध्दतीने इंग्रजी व हिंदी विषय कसे प्रभावीपणे शिकविता येईल व शिकवून घेतले जातील याकडे खात्याने विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे व याबाबत सतत पाठपुरावा ठेवून दरवर्षी शैक्षणिक मूल्यमापन वर्गनिहाय होणे आवश्यक आहे व त्याच्या चाचण्या

प्रकल्प स्तरावर शैक्षणिक समिती त्या त्या विषयाचे विषय शिक्षकांकडून निवडून तयार करून त्यांचेमार्फत शैक्षणिक गुणवत्ता वाढविण्यास मदत होऊ शकेल.

५ वी, ७ वी मधील विद्यार्थ्यांना वाचन / लेखन / व्याकरण सुधारणेसाठी विशेष प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. नवीन अभ्यासक्रमाप्रमाणे अभ्यास पूर्ण करून - शिवाय मुलांना इंग्रजी व हिंदी या भाषा विषयांची आवड निर्माण करणे व त्याचा छंद वाढविणेची जबाबदारी इंग्रजी व हिंदीचे विषय शिक्षकावर आहे. मुलांच्या मनातील इंग्रजी व हिंदीची भिती निघून जाणेसाठी मुलांना दोन्ही विषयाचे व्याकरण अवगत होणे आवश्यक आहे. त्याकरिता फक्त अभ्यासक्रमामध्ये नाही याचा विचार ठेवून मुलांची तयारी न करून घेणे म्हणजे भावी पिढीला दुबळे बनविण्यासारखा प्रकार होईल. इयत्ता ५ वी ते ७ वी च्या मुलांना मराठी / इंग्रजी / हिंदीचे व्याकरणावर जोर देऊन शब्दांच्या जाती, त्यांची व्याख्या, त्यांची उदाहरणे शिकविणे आवश्यक आहे.

काळ, काळाचे मुख्य प्रकार व उपप्रकार शिकविणे आवश्यक आहे. वचन / अनेक वचन करताना स्वरांमुळे काय संबंध येतो / स्वरव्यंजन केंव्हा वापरावे / लिंगप्रकार / उताऱ्याचे एक .तृतियांश करणे / पत्रलेखनाने प्रकार / निबंध लेखन या विषयांवर मुलांनी स्वत: ५ किंवा १० वाक्ये स्वत:च्या मनाने लिहावित अशी तयारी करून घेण्याची जबाबदारीची गरज आहे व ती मुख्याध्यापक व वर्गशिक्षक व विषय शिक्षकांनी निश्चितपणे पार पाडल्यास निश्चितपणे शैक्षणिक प्रगती होणेस मदत होईल.

मराठीमध्ये मुलांचे लेखन व लिखाण चांगले होणेसाठी अक्षर स्पर्धा ठेवावी. व्याकरणीय दृष्ट्या तयारी करून घ्यावी व पहिली वेलांटी / दुसरी वेलांटी / ऱ्हस्व / दीर्घ / अल्पविराम / स्वल्पविराम / पूर्णविराम / कंस / समास अन्य सर्व व्याकरण शिकविण्याची व त्याची तयारी मराठी / हिंदी / इंग्रजी विषय शिक्षकांची आहे. ती तयारी करून घेतल्यास निश्चित विषय ज्ञान परिपूर्ण येईल व खऱ्या अर्थाने मराठी, इंग्रजी, हिंदी हे तीनही विषय सुधारणेकडे मदत होईल व यादृष्टीने प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

३. <u>८ वी ते १० वी वयोगट (१४ वर्षे ते १६ वर्षे)</u>

शासकीय आश्रमशाळेतील इयत्ता ८ वी ते १० वी या वर्गातील वयोगट १४ वर्षे ते १६ वर्षे वयोगटातील विद्यार्थ्यांना वरीलप्रमाणे त्यांची मानसिक व वैचारिक बैठक तयार झाल्यानंतर व

अभ्यासाची गोडी निर्माण झाल्यानंतर वर्गशिक्षक व विषय शिक्षकाने दररोजचा अभ्यास दररोज करून घेणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय इयत्ता १० ची तयारी करून घेण्यासाठी पत्रलेखन / निबंधलेखन / उतारालेखन लिहून सराव घेण्यावर भर दिल्यास मुले स्वत:चा आत्मविश्वास वाढून खऱ्या अर्थाने गुण व गुणवत्ता वाढीकडे वळतील व जेणेकरून शासकीय पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेचा एकंदरीत सरासरी निकाल उंचावण्यास मदत होईल. याशिवाय प्रत्येक वर्षी १ ऑगस्ट पासून इंग्रजी / गणित व शास्त्र विषयाच्या जादा तासिका सुरू कराव्यात व दर रविवारी मुलांकडून नमुना प्रश्नपत्रिका सोडवून घेण्याचा सराव केल्यास मुलांना वार्षिक परिक्षेची धर्ती कळेल व अशा पध्दतीने एका महिन्यात एक चाचणी परिक्षा विषय शिक्षकांनी इंग्रजी / गणित व शास्त्राची चाचणी घेऊन मुलांना सराव घेऊन आत्मविश्वास वाढविल्यास निश्चितपणे शासकीय पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेंचा निकाल उंचावण्यात भर पडेल.

वरील बार्बीशिवाय अन्य कांही खालील गोष्टींकडे शालेय प्रशासनाने विशेष लक्ष दिल्यास निश्चितपणे निकाल उंचावणे व शैक्षणिक दर्जात सुधारणा होण्यास मदत होईल.

१. शालेय व शैक्षणिक वातावरणाची निर्मिती करणे व तिचे सातत्य टिकविणे हे सामुदायिक काम असल्यामुळे मुख्याध्यापक / व्यवस्थापक / स्त्री अधिक्षिका व सर्व शिक्षकांचे आहे.

२. आश्रमशाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांना पुरेशी व भरपूर प्रकाश व्यवस्था मिळेल अशी व्यवस्था करावी व कमीत कमी एक निवास व्यवस्थेच्या वर्ग खोलीत २ टयूब्जची व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. तर मोठया डॉरमेंटरी हॉलमध्ये जास्तीत जास्त ४ ते ६ टयूब्जची प्रकाश व्यवस्था होणे आवश्यक आहे.

३. लाईटची व्यवस्था करणे, पर्यायी टयूब्ज बसविणे / नवीन टयूब्ज खरेदी करणे ही कामे मुख्याध्यापकांना स्थानिक पातळीवर विद्युत विभागाकडे नोंदणीकृत पुरवठाधारकांकडून खरेदी करून बसविण्याचे अधिकार द्यावेत जेणेकरून वेळ वाचून अभ्यासाबाबतची विद्यार्थ्यांची गैरसोय टाळता येईल व त्यांचे लक्ष अभ्यासाकडे जास्तीत जास्त केंद्रित करणे शक्य होईल. सध्याच्या प्रचलित व्यवस्थेत मुख्याध्यापक फक्त किती टयूब्ज पाहिजेत मागणी नोंदवितात ही मागणी एकत्रित करून सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडे नोंदविली जाते. त्यांचेकडून पुरवठा होईपर्यंत वेळ लागतो. त्यामुळे अभ्यासाकडे लाईट अभावी दुर्लक्ष होऊ नये याकरिता वरील सूचना मांडली आहे.

वरील सर्व बाबींचा विचार करून त्यानुसार नियोजन करून अंमलबजावणी केल्यास शासकीय आश्रमशाळा व पोस्ट बेसिक आश्रमशाळांचा सध्या आहे त्यापेक्षाही अधिक प्रमाणांत शैक्षणिक दर्जा सुधारणा होणेस मदत होईल ही प्रामाणिक तळमळ आहे.

*****

अनुसूचित जमातीच्या प्रमाणपत्र तपासणी समिती- न्यायालयीन निकाल

* श्री. डी. आर.चौधरी

संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांचे अध्यक्षतेखाली पुणे, नाशिक व नागपूर येथे अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र पडताळणीचे काम चालते. या तिन्ही समितीस शैक्षणिक, सेवा, लोकसेवा आयोग, विविध बँका तसेच महानगर पालिका व इतर संस्थाकडून अनुसूचित जमातीच्या दावा करणाऱ्या उमेदवारांची प्रकरणे तपासणीसाठी प्राप्त होत असतात. तिन्ही समितींचे कामकाज सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार चालू असून समितीने दिलेल्या निकाल विरोधात अपील उच्च न्यायालयात करता येते. अशा काही प्रकरणी उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केलेल्या उमेदवारांचे निर्णय न्यायालयाने दिले असून ती प्रकरणे न्यायालयाने फेटाळली असून समितीचे आदेश कायम केलेले आहेत.

१) श्रीमती वनिता कैलास मारूचा
याचिका क. ३८१०/१९९९

श्रीमती वनिता मारूचा यांचे महादेव कोळी अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र समितीकडे तपासणीसाठी जिल्हाधिकारी, मुंबई यांचेकडून प्राप्त झाले होते. श्रीमती मारूचा यांची नगरसेवक म्हणून अनुसूचित जमातीच्या राखीव जागेवर निवडणूकीमध्ये निवड झाली होती. सदर निवड श्रीमती मारूचा अनुसूचित जमातीच्या नसल्यामुळे अवैध ठरते अशा आशयाची तक्रार जिल्हाधिकारी, मुंबई यांना प्राप्त झाली होती. सदरचे प्रकरण समितीकडे तपासणीसाठी सोपविण्यात आले.

समितीचे अधिनस्त असलेल्या दक्षता पथकाने श्रीमती मारूचा यांनी सादर केलेली कागदपत्रे संबंधित शाळेतून तपासली. शालेय तपासणीत श्रीमती मारूचा यांचे वडील, काका व दोन चुलत काकांचे दाखल रजिस्टरमध्ये जातीची

* विधी अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

रजिस्टरमध्ये जातीची नोंद हिंदू कोळी अशी आढळून आली. या सर्व नोंदी १९५० पूर्वी झालेल्या होत्या. समितीचे धोरणानुसार १९५० चे राष्ट्रपतींनी जारी केलेल्या अनुसूचित जमातीच्या यादी पूर्वीच्या या सर्व नोंदी असल्यामुळे त्या ग्राहय मानण्यात आल्या. त्यामुळे श्रीमती मारूचा यांचे अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र समितीने दिनांक २२.२.९९ रोजी अवैध ठरविले.

सदरचे निर्णयाविरूध्द श्रीमती मारूचा यांनी उच्च न्यायालय, मुंबई येथे याचिका क्र. ३८१०/९९ दाखल केली. उच्च न्यायालयाने दिनांक १२.७.९९ रोजी याचिका फेटाळून लावली. समितीने पुरावा म्हणून ग्राहय धरलेली वडीलांची व काकांची शालेय रजिस्टरमधील नोंदी ज्या १९५० पूर्वी करण्यात आलेल्या आहेत तीमध्ये त्यांची जात हिंदू कोळी अशी नमूद केली आहे. या प्रकरणात या कार्यालयाने दिलेला निकाल न्यायालयाने योग्य असल्याचे निकालात जाहीर केले आहे.

२) **श्री. सुशांत सुधाकर अधिकारी**

याचिका क्र. ७/९९

श्री. सुशांत अधिकारी यांनी महादेव कोळी अनुसूचित जमातीचे राखीव जागेवर उच्च शिक्षण घेण्यासाठी जमाती प्रमाणपत्र तपासणीसाठी समितीकडे अर्ज केला. श्री. अधिकारी यांनी सादर केलेली कागदपत्रे तपासणीसाठी दक्षता पथकाने संबंधित शाळांना भेटी दिल्या. श्री. अधिकारी यांचे सख्खे आजोबा व चुलत आजोबा यांचे शाळा दाखल खारीज रजिस्टरमध्ये त्यांच्या जातीची नोंद कोळी अशी नमूद केलेली आढळून आली. या दोन्ही नोंदी १९२१ व १९१९ साली करण्यात आलेल्या आहेत. समितीने सदरच्या नोंदी १९५० पूर्वी केलेल्या असल्यामुळे ग्राहय धरून उमेदवाराचा दावा ३०.५.९८ रोजी अवैध ठरविला.

सदर प्रकरणी न्यायालयासमोर तपासणी समितीने केलेल्या चौकशीचा अहवाल व कागदपत्रे सादर करण्यात आली. कागदपत्राचे आधारे न्यायालयात शपथपत्र दाखल करण्यात आले. उमेदवाराचे आजोबा तसेच चुलत आजोबा व इतर नातेवाईकांच्या शाळेतील नोंदी हया कोळी असल्याचे सिध्द करण्यात आले. उमेदवाराने दाखल केलेल्या याचिकेत न्यायालयाने तपासणी समितीने आधारभूत धरलेली कागदपत्रे ग्राहय मानून समितीचा निर्णय कायम केला. तसेच उमेदवाराने तपासणी समितीची रचना (constitution) अवैध असल्याचे नमूदकेले होते. त्याबाबत उमेदवाराचे म्हणणे न्यायालयाने फेटाळून लावले.

३) कु. आरती अण्णाप्पा कोळी (महादेव कोळी) याचिका क्र. ५७५२/९८

कु. आरती कोळी यांनी उच्च शिक्षण घेण्याकरिता महादेव कोळी अनुसूचित जमातीच्या राखीव जागेवर प्रवेश घेण्यासाठी प्रमाणपत्र तपासणी समितीस तपासणीसाठी सादर केले. कु. कोळी यांनी समितीस सादर केलेली कागदपत्रे दक्षता पथकास पुढील तपासणीसाठी हस्तांतरित करण्यात आली. उमेदवाराचे वडील व काका यांचे प्राथमिक शालेय रेकॉर्डमध्ये त्यांची जात हिंदू कोळी अशी नमूद करण्यात आल्याचे आढळून आले. समितीने सदरचे पुराव्याआधारे कु. कोळी यांचा दावा दिनांक २०.१०.९७ रोजी अवैध ठरविला. भारत सरकार कल्याण मंत्रालयाने दिनांक २.५.७५ रोजी जारी केलेल्या परिवहनानुसार जेंव्हा एखादी व्यक्ती अनुसूचित जाती / जमातीचा दावा करते तेंव्हा

१. त्याचे किंवा तिचे पालक हे त्या अनुसूचित जाती / जमातीचे असणे आवश्यक आहे,

२. तसेच ती अनुसूचित जमात ही त्या भागामध्ये राष्ट्रपतींनी जारी केलेल्या अनुसूचित जमातीच्या यादी अंतर्गत समाविष्ठ असली पाहिजे,

वरील परिवहनाचा आधार घेऊन सदर प्रकरण समितीने अवैध ठरविले.

उच्च न्यायालयाने समितीने उमेदवाराचे वडील कोळी जातीचे असल्याचे सिध्द केल्याने उमेदवाराची याचिका खारीत केली. समितीने उमेदवाराचे निकालात लागू केलेले तत्व ग्राहय मानले.

४) रमेश अप्पासाहेब कोळी

याचिका क्र. ८५२/९९

श्री. रमेश अप्पासाहेब कोळी यांचे महादेव कोळी, अनुसूचित जमातीचे सेवा प्रकरण समितीने तपासणीकरिता दक्षता पथकास हस्तांतरीत केले. दक्षता पथकाने उमेदवारांचे वडीलांचे प्राथमिक शाळेचे रेकॉर्डबाबत चौकशी केली. सदरचे चौकशीत उमेदवारांचे वडीलांची प्राथमिक शाळेमध्ये जात कोळी अशी नोंदविल्याचे आढळते. तसेच उमेदवाराचे शाळा सोडल्याचे दाखल्यामध्ये त्याच्या जातीची नोंद कोळी अशी नोंदल्याचे आढळून आले. वरील दोन्हीही नोंदी अनुक्रमे १९४४ व १९८० मध्ये केल्याचे निदर्शनास आले. याचाच अर्थ उमेदवाराची जात १९५० पूर्वी व १९५० नंतरही कोळी असल्याचे सिध्द झाले. तसेच उमेदवार त्याच्या जातीसंबंधी माहिती समितीस पुराव्यानिशी सिध्द करू शकला नाही. त्यामुळे समितीने उमेदवाराचा दावा दिनांक ८.१२.९८ रोजी अवैध ठरविला.

उमेदवाराने उच्च न्यायालयात दाखल

केलेल्या याचिकेत न्यायालयाने स्पष्ट मत व्यक्त केले की, तपासणी समितीने उमेदवाराचे वडीलांची कोळी रेकॉर्डचे आधारे फेटाळलेला दावा योग्य आहे व न्यायालय समितीचे मताशी सहमत आहे.

५) **कु. गौतमी शरद सावलीकर**

याचिका क्र. ७६६/९९

कु. गौतमी सावलीकर यांनी तपासणी समितीकडे हलबा अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र मिळण्यासाठी अर्ज केला होता. कु सावलीकर यांना अनुसूचित जमातीचे राखीव जागेवर उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेण्याकरिता हलबा अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र तपासणी समितीस सादर केले होते. सदर प्रकरणी समितीने केलेल्या चौकशीमध्ये उमेदवाराचे वडिलांचे व काकांचे शालेय रेकॉर्डमध्ये त्याच्या जातीची नोंद कोष्टी असल्याचे आढळून आले. सदरील नोंदी या १९५० पूर्वी केलेल्या आढळून आल्या. १९५० च्या या नोंदींना विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. तसेच भारत सरकारने दिनांक २.५.७५ च्या आदेशान्वये कोणत्याही अनुसूचित जमातीचा दावा करणाऱ्या उमेदवाराचे प्रमाणपत्र तपासताना त्याच्या आईवडिलांच्या मूळ जातीचा विचार करावा असे सूचित केले आहे. उमेदवाराचा दावा समितीने वरील पुराव्याआधारे दिनांक २५.११.९८ रोजी अवैध ठरविला.

सदर निर्णयाविरूध्द दाखल केलेल्या याचिका प्रकरणात उच्च न्यायालयाने दिनांक २७.७.९९ रोजी निर्णय देताना समितीने दिलेला निर्णय ग्राहय ठरविला व समितीने उमेदवाराचे वडिलांचे, काकांचे ज्या कागदपत्रांआधारे उमेदवाराचे प्रकरण अवैध ठरविले ती कागदपत्रे १९५० च्या पूर्वीची असल्याने त्यास न्यायालयाने विशेष महत्व असल्याचे निर्णयात नमूद केले आहे.

******

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, डहाणू, - एक दृष्टीक्षेप

* श्री. पी.आर.तिकोने

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयांची निर्मिती हे आदिवासींच्या कल्याणासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचा अंतर्भाव असलेल्या आदिवासी उपयोजनेच्या अंमलबजावणीसाठी करण्यात आली. सन १९७६ पूर्वी महाराष्ट्र राज्यामध्ये राष्ट्रपतीव्दारे जाहीर केलेले अनुसूचित क्षेत्र (Scheduled Area) अस्तित्वात होते. अनुसूचित क्षेत्रामध्ये विकासात्मक कार्यक्रम राबविण्यासाठी तालुका आदिवासी विकास गट निर्माण करण्यात आले होते. ज्या भागात आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण २/३ पेक्षा जास्त होते तेथे हे गट निर्माण करण्यात आले होते. अनुसूचित क्षेत्राबाहेरील आदिवासी बहुसंख्येने असलेल्या भागामध्येही आदिवासी विकास गटाची योजना सुरू करण्यात आली. परंतु अपेक्षित फलनिश्चिती म्हणजेच आवश्यक क्षेत्रिय विकास साध्य होऊ शकला नाही. क्षेत्रिय विकासाच्या अडचणी लक्षांत घेऊन केंद्र शासनाने आदिवासी उपयोजना क्षेत्राची संकल्पना १९७५-७६ मध्ये सुरू केली. महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्र, सर्व आदिवासी विकास गट व तालुक्यातील ५० टक्केपेक्षा जास्त आदिवासी लोकसंख्या असलेली गांवे यांचा समावेश करून आदिवासी उपयोजना क्षेत्र तयार करण्यात आले. या आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचे १६ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प (पॉकेट) तयार करण्यात येऊन या प्रकल्पांवरील अधिकारी / कर्मचाऱ्यांकडे आदिवासी उपयोजना कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी सोपविण्यात आली. हे १६ प्रकल्प पुढीलप्रमाणे - डहाणू, जव्हार, शहापूर, घोडेगांव, राजूर, नाशिक, कळवण, तळोदा, नंदूरबार, यावल, धारणी, किनवट, चंद्रपूर, गडचिरोली, अहेरी व भामरागड हे होय.

* संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

याशिवाय राज्य शासनाने जिथे अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र निर्माण केले त्या जिल्हयांमध्ये (माडा / मिनी माडा पॉकेट्ससह) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांची निर्मिती केली आहे. यामध्ये रामटेक (नागपूर), देवरी, पेण, चिमूर व अकोला या प्रकल्पांचा समावेश आहे. या प्रकल्पांमधील भौगोलिक स्थिती, हवामान, आदिवासी जमाती व लोकसंख्या, आदिवासींचे व्यवसाय, शैक्षणिक व अन्य सुविधांची ओळख वाचकांना व्हावी हा दृष्टीकोन ठेऊन या लेखाचे आयोजन केले आहे. या लेखामध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, डहाणू, जि. ठाणे यांची आपण ओळख करून घेत आहोत. ठाणे जिल्हयात डहाणू, जव्हार व शहापूर अशी तीन प्रकल्प कार्यालये कार्यरत आहेत. यापैकी डहाणू एक !

१. भौगोलिक रचना -

ठाणे जिल्हयातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, डहाणूमध्ये तलासरी, डहाणू, पालघर व वसई असे चार तालुके आहेत. डहाणू प्रकल्प हा ठाणे जिल्हयाच्या उत्तर पश्चिम भागात असून उत्तरेकडे गुजरात राज्याची व दादरा, नगर हवेली केंद्रशासित प्रदेशाची सीमा आहे. पश्चिमेकडे अरबी समुद्र आहे. दक्षिणेकडे शहापूर प्रकल्पांची हद्द असून पूर्वेकडे जव्हार प्रकल्पाची हद्द आहे. प्रकल्पाचा बहुतांश भाग हा सपाट प्रदेशाचा व सागरी किनारपट्टी असलेला आहे.

२. क्षेत्रफळ -

डहाणू प्रकल्पाचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र २४८८ चौ.कि.मी. इतके आहे. ते जिल्हा क्षेत्रफळाच्या २९.८९ टक्के इतके आहे. प्रकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या तालुक्यांमध्ये सर्वात जास्त क्षेत्रफळ हे डहाणू तालुक्याचे तर सर्वात कमी क्षेत्रफळ हे तलासरी तालुक्याचे आहे. या प्रकल्पामध्ये वसई व पालघर हे बऱ्यापैकी विकसित तालुके आहेत. डहाणू प्रकल्पाच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी २४२२ चौ.कि.मी. (९७%) इतके आदिवासी उपयोजना क्षेत्र आहे. तर उर्वरित (३%) क्षेत्र हे बिगर आदिवासी क्षेत्रात मोडते.

३. भू-पृष्ठ रचना -

प्रकल्पातील डहाणू, पालघर व वसई तालुक्यांमध्ये काळया मातीची व वाळूमिश्रित जमीन आढळते. ही जमीन सुपीक असून ती मुख्यत: भाताचे पीक, भाजीपाला व फळबागा यांच्या लागवडीस योग्य आहे. तलासरी तालुक्यात तांबडी जमीन आढळते. ही जमीन सुपिकतेच्या दृष्टीने कमी दर्जाची असल्याने नागली व वरी या पिकांच्या लागवडीस योग्य आहे. डहाणू व पालघरच्या

पूर्वेकडील भागात डोंगर पर्वताच्या रांगा पसरलेल्या आहेत.

४. हवामान -

डहाणू प्रकल्पातील डहाणू केंद्रावर कमाल तापमान ३४.४ डिग्री सेल्सिअस तर किमान तापमान १८.२ डिग्री सेल्सिअस इतके नोंदविलेले आहे. डहाणू प्रकल्पातील हवामान हे सागरी किनारपट्टीच्या नजिक उष्ण व दमट आहे. प्रकल्पामध्ये जून ते सप्टेंबर हे पावसाळी महिने असून, प्रकल्पामध्ये कमाल २११६ मि.मी. पावसाची नोंद आढळते. चारही तालुक्यात सरासरी २००० मि.मी.च्या दरम्यान पावसाची नोंद आढळते.

५. नद्या -

प्रकल्पातील वसई व पालघर या तालुक्यांमध्ये तानसा, वैतरणा व सूर्या या नद्या असून त्या अरबी समुद्रास मिळतात.

६. गांवे / शहरे -

डहाणू प्रकल्पाच्या कार्यक्षेत्रामध्ये सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार एकणू ५४० गांवे व ११ शहरे असून यापैकी ४३५ गांवे व १ शहर (७९%) हे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात समाविष्ट आहेत. प्रकल्पांतील एकूण ५४० गावांना सुमारे २३०० च्या वर वाडया / पाडे असून यापैकी सुमारे १४०० ते १५०० वाडया / पाडे हे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील गावांच्या आहेत.

७. लोकसंख्या -

डहाणू प्रकल्पाची सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या ११,३२,२२६ इतकी असून त्यापैकी ४,४१,७७५ इतकी आदिवासी लोकसंख्या आहे. एकूण लोकसंख्येशी आदिवासी लोकसंख्येची टक्केवारी ३९ इतकी आहे. प्रकल्पातील वसई तालुका हा दाट लोकवस्तीचा आहे. प्रकल्पामध्ये जिल्हयातील एकूण लोकसंख्येच्या २१.५७ टक्के इतकी सर्वसाधारण लोकसंख्या व ४६.४४ टक्के इतकी आदिवासी लोकसंख्या आहे. प्रकल्पातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या ९५ टक्के इतकी आदिवासी लोकसंख्या ही ग्रामीण भागातील आहे.

८. प्रकल्पातील नागरी क्षेत्र -

डहाणू प्रकल्पामध्ये एकूण ११ शहरे असून १ डहाणू शहर (नगर पालिका) हे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात समाविष्ट आहे. उर्वरित सर्व शहरे ही बिगर आदिवासी क्षेत्रात असून ती मुंबईशी विविध वाहतुकीच्या मार्गांनी जोडलेली आहेत. वसई, विरार, नालासोपारा व डहाणू या नगरपालिका

आहेत. प्रकल्पातील नागरी क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्या २,७९,५४४ इतकी असून त्यापैंकी २०,३२६ इतकी आदिवासी लोकसंख्या आहे. आदिवासी लोकसंख्येंची टक्केवारी ७.२७ इतकी आहे. प्रकल्पातील एकूण लोकसंख्येंच्या २५ टक्के लोकसंख्या नागरी क्षेत्रात आहे तर प्रकल्पातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या ५ टक्के लोकसंख्या नागरी क्षेत्रात आहे.

९. आदिवासी उपयोजना क्षेत्र -

प्रकल्पामध्ये फक्त मुख्य आदिवासी उपयोजना क्षेत्र अस्तित्वात आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात एकूण ४३५ गांवे व १ शहर असून सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार प्रकल्पातील एकूण लोकसंख्या ६,२६,८५८ इतकी आहे. या एकूण लोकसंख्येपैंकी ३,९५,८७४ इतकी आदिवासी लोकसंख्या आहे. प्रकल्पातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासी लोकसंख्याची टक्केवारी ६३ आहे. प्रकल्पातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या ९० टक्के इतकी आदिवासी लोकसंख्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात आहे. प्रकल्पात डहाणू व तलासरी हे संपूर्ण आदिवासी उपयोना क्षेत्र असलेले तालुके आहेत. तर पालघर व वसई हे अंशत: (partly) आदिवासी उपयोजना क्षेत्र असलेले तालुके आहेत. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात पुढीलप्रमाणे गांवे आहेत. १. वसई - ५४ गांवे, २. डहाणू - १७४ (१) गांवे / शहर, ३. पालघर - १६६ गांवे व ४. तलासरी - ४१ गांवे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील एकूण आदिवासी कुटुंबाच्या ८५ ते ९० टक्के कुटुंबे ही दारिद्रय रेषेखालील आहेत.

१०. साक्षरता -

सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार डहाणू प्रकल्पातील तालुकानिहाय सर्वसाधारण व आदिवासी साक्षरता टक्केवारी पुढीलप्रमाणे आहे. १. वसई - ७७.११ व ३३.१५%, २. पालघर - ६०.९० व २५.११%, ३. डहाणू - ३८.६० व १८.११% तर ४. तलासरी - २३.७२ व १९.४१%.

आदिवासी पुरूषांमध्ये सर्वात जास्त साक्षरतेची टक्केवारी वसई तालुक्यात (४४.१७%) तर सर्वात कमी साक्षरता टक्केवारी डहाणू तालुक्यात (२८.१७%) आहे. आदिवासी स्त्रियांमध्ये सर्वात जास्त साक्षरतेची टक्केवारी वसई तालुक्यांत (२२.०६%) तर सर्वात कमी साक्षरता टक्केवारी तलासरी तालुक्यात (६.८८%) आहे.

११. आदिवासी जमाती -

डहाणू प्रकल्पामध्ये आदिवासींच्या एकूण ४७ जमातींपैंकी ३४ जमाती वास्तव्य करून आहेत.

या ३४ जमातींपैंकी वारली ही प्रमुख जमात आहे. त्या खालोखाल कोळी मल्हार, कोकणा, कातकरी, दुबळा व धुंदियाँ या जमातींचा क्रम लागतो. या प्रमुख जमातींमध्ये धुंदियाँ या जमातीमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण जास्त तर कातकरी जमातीमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण खूपच कमी आहे.

१२. दळणवळण सुविधा -

अ) रस्ते - संपूर्ण डहाणू प्रकल्पाच्या ग्रामीण भागातील बारमाही वाहतुकीस सुलभ रस्ते असलेल्या गावांची टक्केवारी तालुकानिहाय पुढीलप्रमाणे आहे. १. वसई - ८८%, २. पालघर ८३%, ३. डहाणू - ८३%, ४. तलासरी - ९०%.

प्रकल्पातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राच्या ग्रामीण भागातील बारमाही वाहतुकीस सुलभ रस्ते असलेल्या गावांची संख्या व टक्केवारी पुढीलप्रमाणे आहे. १. वसई - ५१ गावे (९४%), २. पालघर - १३१ गावे (७९%), ३. डहाणू - १४५ गावे (८३%) व ४. तलासरी - ३७ गावे (९०%).

प्रकल्प कार्यक्षेत्रात, राष्ट्रीय महामार्ग, प्रमुख राज्य महामार्ग, राज्यमार्ग, प्रमुख जिल्हा मार्ग, इतर जिल्हा मार्ग व ग्रामीण मार्ग दर्जाचे रस्ते उपलब्ध आहेत.

ब) रेल्वे - प्रकल्प कार्यक्षेत्रात डहाणू, पालघर व वसई तालुक्यांमध्ये ब्रॉडगेज रेल्वेमार्ग असून त्यावर पश्चिम व मध्य रेल्वेच्या गाडया धावतात.

क) डाकघर - प्रकल्पाच्या कार्यक्षेत्रातील चारही तालुक्यांमध्ये एकूण ८४ पोस्ट कार्यालये कार्यरत आहेत. ही कार्यालये त्यांच्या ५ ते १० कि.मीं. च्या परिसरातील गावांना सुविधा पुरवितात. चारही तालुक्यामध्ये दूरध्वनी सेवा कार्यरत आहे.

१३. शैक्षणिक सुविधा -

प्रकल्पातील वसई तालुक्यातील ८७ टक्के तर पालघर तालुक्यातील ९७ टक्के, डहाणू तालुक्यातील ९७ टक्के तर तलासरी तालुक्यातील ८५ टक्के गावांना प्राथमिक शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध आहे. उर्वरित गावांना ही सुविधा ५ ते १० किलोमीटरच्या परिसरात उपलब्ध होते. माध्यमिक शिक्षणाच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २३ टक्के, ६ टक्के, ३० टक्के व २० टक्के एवढे आहे. उच्च माध्यमिक शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण, पदवी व पदव्युत्तर शिक्षणाच्या सुविधा प्रकल्प क्षेत्रांत उपलब्ध आहेत.

१४. आदिवासी आश्रमशाळा - प्रकल्पात खालीलप्रमाणे शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळा कार्यरत आहेत.

तक्ता

आदिवासी शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळा

अ.क्र	तालुका	शासकीय आश्रमशाळा	पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा	अनुदानित आश्रमशाळा	अनुदानित पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा
१.	वसई	-	१	-	१
२.	पालघर	२	६	२	१
३.	डहाणू	५	८	८	४
४.	तलासरी	३	४	-	३
	एकूण	१०	१९	१०	९

प्रकल्पातील पालघर, डहाणू व बोर्डी तालुका डहाणू आणि तलासरी येथे मुलांचे वसतिगृह तर पालघर व कासा ता. डहाणू येथे मुलींचे वसतिगृह कार्यरत आहे.

१५. आरोग्य सुविधा -

डहाणू प्रकल्पातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा विचार करता वसई तालुक्यातील ५ गांवात, पालघर तालुक्यातील १०, डहाणू तालुक्यात १६ व तलासरी तालुक्यात ७ गावांमध्ये दवाखाने / रूग्णालयांची सोय आहे.

संपूर्ण प्रकल्पक्षेत्रातील ग्रामीण भागाचा विचार करता चारही तालुक्यांमध्ये एकूण २३ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, ३१ दवाखाने व २० रूग्णालये इत्यादी सुविधा उपलब्ध आहेत.

१६. वीज सुविधा -

प्रकल्प क्षेत्रातील सर्व गावांचे विद्युतीकरण झाले असून घरगुती, कृषि व उद्योगधंद्यांसाठी वीजेचा वापर केला जातो.

१७. पिण्याचे पाणी -

प्रकल्पातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतील डहाणू तालुक्यातील १७२ (१) गावांना (शहर) तलासरी - ४१ गावांना, पालघर - १६६ गावांना तर वसई तालुक्यातील ५१ गावांना पिण्याच्या पाण्याची सोय आहे. नळपाणी पुरवठा, हातपंप, बोअरविहिर, विहिर, ओढा, नदी, तलाव व कालवे याव्दारे पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता करून देण्यात येते. बिगर आदिवासी क्षेत्रातही पिण्याचे पाणी पुरेशा प्रमाणांत उपलब्ध आहे.

१८. जमिनीचा वापर व पिके -

प्रकल्पाच्या एकूण २४८८ चौ.कि.मी. क्षेत्रापैकी ११४९ चौ.कि.मी. क्षेत्र (४६%) हे लागवडीखालील क्षेत्र असून त्यातील ९७ चौ.कि.मी. क्षेत्र हे ओलीताखाली आहे.

प्रकल्पामध्ये भात, नाचणी, वरी ही मुख्य पिके असून लागवडीखालील क्षेत्रापैकी ४९ टक्के क्षेत्र हे भाताच्या पिकाखाली आहे.

प्रकल्पातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील सुमारे ३० ते ३५ टक्के आदिवासी कुटुंबे ही भूमिहिन तर ५५ ते ६० टक्के कुटुंबे ही अल्पभूधारक आहेत.

१९. सिंचन सुविधा -

प्रकल्पांतर्गत १ मध्यम प्रकल्प, ३८ लघुसिंचन प्रकल्प, २२ पाझर तलाव व ३१ उपसा जलसिंचन योजना आहेत. तसेच सुमारे १२,८९७ विहिरी असून या विहिरींवर बसविलेल्या विद्युत व डिझेल पंपांची संख्या १४,५७४ इतकी आहे.

२०. व्यवसाय -

प्रकल्पांतर्गत आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामध्ये शेती व शेतमजूरीचे काम करणाऱ्या आदिवासी कुटुंबांचे प्रमाण जास्त आहे. नोकरी, लघुउद्योग, दुग्ध व्यवसाय या क्षेत्रात काम करणाऱ्या आदिवासी कुटुंबांचे प्रमाण खूपच कमी आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील एकूण कुटुंबांच्या १५ ते २० टक्के लोक रोजगारासाठी स्थलांतरीत होतात.

२१. घरसुविधा -

प्रकल्पांतर्गत आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ९० टक्केच्या जवळपास आदिवासी कुटुंबे ही स्वतःच्या घरात राहतात. झोपडी किंवा मंगलोरी कौलांची झोपडी यामध्ये वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासी कुटुंबांचे प्रमाण जास्त आहे.

२२. सहकारी संस्था -

१. प्रकल्पांतर्गत आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील चारही तालुक्यांमध्ये एकूण ४७ आदिवासी सेवा सहकारी संस्था कार्यरत आहेत. त्यातील आदिवासींची सभासद संख्या सुमारे २५,६०३ इतकी आहे. तसेच आदिवासी विकास महामंडळाची १८ एकाधिकार खरेदी केंद्रे कार्यरत असून यामार्फत आदिवासी लाभार्थ्यांकडून भात, नाचणी, वरी, खरासणी इत्यादी खरेदी केले जाते.

२. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील एकूण ४३५ गावांपैकी फक्त १६ गावांमध्ये दुध संकलन केंद्र आहेत तर ३५ गावांमध्ये बँक सुविधा उपलब्ध आहेत.

३. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ग्रामीण भागातील ४३५ गावांपैकी ३७८ गावांमध्ये रास्त भावाची दुकाने आहेत तर उर्वरित गावांना ही सुविधा ३ कि.मी. च्या अंतरात उपलब्ध होते.

२३. संकीर्ण -

१. प्रकल्पांतर्गत चारही तालुक्यांमध्ये १२ कायमस्वरूपी चित्रपटगृहे तर १५ फिरती चित्रपटगृहे करमणूकीसाठी उपलब्ध आहेत. याशिवाय व्हिडीओ केंद्रे ही प्रकल्पांमध्ये कार्यरत आहेत. प्रकल्प क्षेत्रातून १ दैनिक, ७ साप्ताहिके, १ पाक्षिक व १ मासिक प्रकाशित होते.

२. प्रकल्प क्षेत्र हे डहाणू लोकसभा या मतदार संघात समाविष्ट आहे. वसई, पालघर (राखीव) व डहाणू (राखीव) हे विधानसभा मतदारसंघ या प्रकल्प क्षेत्रात येतात.

३. प्रकल्प क्षेत्रातील वसई तालुक्यात ४, पालघर तालुक्यात ३, डहाणू तालुक्यात ५ व तलासरी तालुक्यात १ अशी १३ विश्रामगृहे आहेत. यामध्ये एकूण ३८ कक्षांची सोय आहे.

टीप : वरील लेखातील माहिती ही प्रातिनिधीक स्वरूपाची असून आकडेवारीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

आधार : १) १९९१ जनगणना पुस्तिका, जि. ठाणे

२) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जि. ठाणे

३) आदिवासी सामाजिक व आर्थिक समालोचन कोकण विभाग

*****

अत्याचार प्रतिबंध कायदा

* श्री. डी. आर.चौधरी

पूर्वीपासूनच अनुसूचित जाती/जमातीचे लोक शैक्षणिक, आर्थिक बाबतीत दुर्बल राहिले आहेत आणि म्हणूनच असे घटक नागरी अधिकारांपासून व हक्कापासून वंचित राहिले आहेत व म्हणूनच त्यांना अप्रतिष्ठा, अपमान या गोष्टीशी सतत झगडत रहावे लागले आहे आणि ज्या ज्या वेळी त्यांनी आपला हक्क मागितला त्या त्या वेळी त्यांना दुर्बल असल्याने किंवा अधिकाराची जाणीव नसल्याने माघार घ्यावी लागली आहे. अशिक्षितपणामुळे या घटकांना हक्क व अधिकार यांची कोणतीही माहिती नसल्यामुळे त्यांच्या दुर्बलतेचा फायदा घेऊन त्यांना बळजबरीने वेठ बिगारीची कामे करावी लागली आहेत व त्यांचेवर अन्याय/अत्याचार होत आले आहेत.

अलिकडील काळात अनुसूचित जाती/जमातीच्या व्यक्तीस मानवी विष्ठेसारखे अखाद्य, घृणास्पद पदार्थ बलपूर्वक खाऊ घालण्याच्या घटनाही काही ठिकाणी दिसून आल्या आहेत म्हणून अशा अनुसूचित जाती/जमातीच्या नसलेल्या व्यक्तींनी केलेल्या गुन्हयास आळा घालणे व गुन्हा करण्यापासून परावृत्त करणे यासाठी कायदा होणे नितांत गरजेचे होते आणि म्हणूनच दि. ११ सप्टेंबर, १९८९ रोजी अनुसूचित जाती अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंध) अधिनियम हा कायदा आस्तित्वात आला.

वरील बाबींचा विचार करताना प्रथम अनुसूचित जाती/जमातीची व्यक्ती कोणाला म्हणावे हा प्रश्न उद्‌भवतो यासाठी घटनेच्या अनुच्छेद ३४१ प्रमाणे असे म्हणता येईल की, जी व्यक्ती अनुसूचित जाती/जमाती यांचे सभासद किंवा घटक आहे अशा व्यक्तीला अनुसूचित जाती/जमातीचे म्हणता येईल.

* विधी अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

हिंदू जाती व्यवस्थेत सामाजिक स्थिती खालच्या दर्जाची असणे तसेच त्या जाती/जमातीतील लोकांची शैक्षणिक प्रगती झालेली नसेल किंवा कमी प्रमाणात असेल, सरकारी नोक-या, व्यापार, उद्योग इत्यादी क्षेत्रात त्या जाती/जमातीतील लोकांचा शिरकाव असेल किंवा कमी प्रमाणात असेल तर अशा जाती/जमातीचा अनुसूचीमध्ये समावेश करण्यात येत असतो. अनुसूचित जाती / जमातीच्या नसलेल्या एखाद्या व्यक्तीने जर अनुसूचित जाती/जमातीच्या असलेल्या व्यक्तीवर अन्याय, अत्याचार केला व ती व्यक्ती दोषी आढळून आली तर ती व्यक्ती कारावास व दंड यास पात्र होऊ शकते. सदर अपराधाचे खटले चालविण्यासाठी विशेष न्यायालये स्थापन करणे, अशा अपराधाला बळी पडलेल्या लोकांना साह्य करणे, त्यांचे पुनर्वसन करणे इ. गोष्टी या कायद्यामुळे शक्य झालेल्या आहेत. तसेच अशा अत्याचाराचे बळी ठरणा-या अनुसूचित जाती/जमातीच्या व्यक्तींना नवीन अत्याचार प्रतिबंधक नियमान्वये देण्यात येणा-या नुकसान भरपाई बाबत शासनाने (शासन निर्णय क्र. युटीए/१०९५/प्र.क्र.१६९ / जावक-२, दिनांक २ सप्टेंबर, १९९७) निर्णय घेतला असून त्यामुळे अत्याचाराचे बळी ठरणा-या व्यक्तीस रू. वीस हजार पासून ते रू. दोन लाख पर्यंत रक्कम सहाय्य म्हणून मिळू शकते.

अनुसूचित जाती/ जमातीचे खटले चालविण्यासाठी राज्य शासन उच्च न्यायालयाच्या सहमतीने प्रत्येक जिल्हयासाठी विशेष न्यायालय म्हणून सत्र न्यायालयास विनिर्दिष्ट करील अशारितीने सर्व खटले सत्र न्यायालयात चालविण्याची महत्वाची तरतूद या कायद्यात केली असून असे खटले विशेष सरकारी वकील (स्पेशल पब्लीक प्रॉसिक्यूटर) चालवेल ज्यामुळे अशा खटल्यात होणारा विलंब टाळता येऊन गुन्हेगारास शासन होऊ शकते. अनुसूचित जमातीच्या व्यक्तीवर खालील प्रकारचे अत्याचार केल्यास गुन्हेगार व्यक्तीस सहा महिने ते पाच वर्षे कारावास व दंड अशा प्रकारची शिक्षा होऊ शकते.

१. अनुसूचित जाती/जमातीच्या व्यक्तीस कोणताही खाण्यास अयोग्य वा किळसवाणा पदार्थ खाण्याची किंवा पिण्याची जबरदस्ती करणे,

२. अशा जाती/जमातीच्या व्यक्तीला इजा पोचविणे, तिचा अपमान करणे या उद्देशाने अशा व्यक्तीच्या राहत्या जागेत वा शेजारी विष्ठा, केरकचरा, जनावरांची मढी, वाटेवर कोणतीही घृणास्पद वस्तू टाकणे,

३. अशा व्यक्तीच्या शरीरावरील कपडे काढून घेणे व तिची नग्न अवस्थेत अथवा चेहऱ्याला वा शरीराला रंग फासून धिंड काढणे,

४. अशा व्यक्तीच्या मालकीच्या जमिनीची अन्यायाने वहिवाट करणे, तिच्यावर लागवड करणे वा अशी जमीन स्वत:च्या नावावर हस्तांतरीत करणे,

५. अशा व्यक्तीला तिच्या जागेवरून वा जमिनीवरून हुसकावून लावणे वा जमीन वापराच्या हक्कास अडथळा आणणे,

६. अशा व्यक्तीला भीक मागण्यास जुलूम जबरदस्तीची व बेठबिगारीची कामे करण्यास भाग पाडणे,

७. अशा व्यक्तीला विशिष्ट उमेदवाराला मत देण्यासाठी भाग पाडणे,

८. अशा व्यक्तीविरूध्द खोटा दावा दाखल करणे,

९. कोणत्याही लोकसेवकास खोटी किंवा खोडसाळ माहिती पुरवून या जाती/जमातीच्या व्यक्तीला इजा वा त्रास होईल अशा प्रकारे आपल्या अधिकाराचा वापर करण्यास त्या लोकसेवकास उद्युक्त करणे,

१०. अशा व्यक्तींना पाणउतारा करण्याच्या उद्देशाने तिचा अपमान करणे किंवा तिला धाकदपटशा दाखविणे,

११. अशा जाती/जमातीच्या कोणत्याही स्त्रीची अप्रतिष्ठा करण्याच्या उद्देशाने तिचे शील भ्रष्ट करण्याच्या उद्देशाने तिच्यावर हल्ला करणे वा तिच्याविरूध्द बळाचा वापर करणे,

१२. अशा जाती/जमातीच्या स्त्रीच्या इच्छेवर वर्चस्व गाजवून लैंगिक प्रयोजनासाठी तिचा गैरफायदा घेणे,

१३. अशा जाती/जमातीचे लोक जे पाणी वापरत असतील अशा झऱ्याचे, जलाशयाचे पाणी दूषित करणे,

१४. सार्वजनिक ठिकाणी कोणताही वापर करण्यास अशा व्यक्तीवर बंदी घालणे किंवा अडथळा आणणे,

१५. अशा व्यक्तीला तिचे घर, गांव किंवा अन्य निवासस्थान सोडण्यास भाग पाडणे.

यांचा या कायद्यानुसार समावेश करण्यात आलेला आहे.

*****

माथेरान परिसरातील आदिवासींच्या समस्या

* डॉ. बाळकृष्ण भोसले

भारतातील पर्यटन स्थळांपैकी महाराष्ट्रातील माथेरान हे एक देशी-विदेशी पर्यटकांच्या आकर्षणाचे थंड हवेचे ठिकाण आहे. माथेरान म्हणजे माथ्यावर रान म्हणजेच उंचवटयावरील जंगलाचा प्रदेश. माथेरानची लोकसंख्या पाच हजाराच्या जवळपास आहे. माथेरानचा इतिहास ब्रिटीश कालखंडाशी निगडीत आहे. कारण ठाण्याच्या मॅलेट या ब्रिटीश अधिकाऱ्याने इ.स. १८५० मध्ये माथेरान हे पर्यटन स्थळ म्हणून लोकांच्या नजरेस आणून दिले.

जगातील आदिवासींचा इतिहास पाहतांना असे दिसते की, एखाद्या परिसरातील आदिवासी बहुसंख्येच्या ठिकाणी जर बिगर आदिवासी, तथाकथित सुसंस्कृत व पुढारलेल्या लोकांचा समाज राहू लागतो तेंव्हा अशा परिसरातील आदिवासींच्या जमाती असणारा समाज वेगळा पडतो. नेमकी हीच परिस्थिती माथेरानची आहे व त्याचबरोबर इतर काही राज्यांतील पर्यटन स्थळांची होत आहे.

माथेरानमध्ये व त्याच परिसरातील दऱ्याखोऱ्यांमध्ये कातकरी, ठाकर, धनगर या जमाती प्रामुख्याने आढळून येत असत. पण आज त्यांचे अस्तित्व फक्त नावापुरतेच उरले आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी हा आदिवासी समाज माथेरानशी खूपच निगडीत होता व त्याचबरोबर तो तेथील पर्यावरणाशी सुसंगत जीवन जगत होता. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये परिस्थिती हळूहळू बदलत आहे. सरकारी विकास नीतीमुळे हया आदिवासी समाजाचे पारंपारिक स्वरूप बदलत आहे. कातकरी आणि ठाकूर हया आदिवासी जमाती माथेरानच्या परिसरातील हशाची पट्‌टी, कारवण, धोधानी तसेच पुणे-मुंबई महामार्गावरील चौक फाटा हया भागामध्ये जास्त प्रमाणात आढळतात.

---

* व्याख्याता, समाजशास्त्र विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे

माथेरानच्या दऱ्याखोऱ्यांत राहणाऱ्या हया आदिवासींचे मूळ व्यवसाय शेती, मजूरी, जंगलातील लाकूडफाटा, तसेच फुलेफळे गोळा करून विकणे असे आहेत. अनेक आदिवासी स्त्री-पुरूष दररोज वीस ते पंचवीस मैल पायी प्रवास करत आपल्याकडे असलेला शेतीमाल विकण्यास व मजूरीसाठी माथेरानात येत असतात. आठवडयातील रविवार हा त्यांच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचा असतो आणि हया रविवारच्या बाजारात आदिवासी फार मोठया संख्येने जमतात.

जंगल व शेतीमालामध्ये मध, लाकूडफाटा, कोळसा तसेच नाचणी, कैरी, आंबा, टरबूज, जांभळे, करवंदे, तुरटी, काकडी, भोपळा, काही भाजीपाला तसेच घोरपड, खेकडा, मासोळी हे विकण्यासाठी घेऊन येतात. गेल्या वीस ते पंचवीस वर्षांत आदिवासींना आर्थिक व्यवहार करण्याचे ज्ञान पुरेसे नव्हते. त्यामुळे त्यांच्या शेतीमालाला पुरेसा भाव मिळत नसे. परंतु ते मागितलेल्या किंमतीत आपल्या जवळील माल विकून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करीत असत. आज हया आदिवासींची परिस्थिती फारशी बदललेली आहे असे दिसून येत नाही. कारण हया जमातींची कोणतीही जबाबदारी शासनाने पुरेशी घेतलेली व स्वीकालेली नाही. कोणतीही शासकीय योजना येथे पुरेशी पोहोंचलेली नाही. हया जमातीच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक समस्या थोडक्यात खालीलप्रमाणे आहेत.

सामाजिक समस्या

आदिवासींचे सामाजिक स्थान निश्चित करणे हे बिगर आदिवासी संस्कृतींना नेहमी कठीण वाटत असते. हया जमातींना मुख्य सांस्कृतिक, सामाजिक प्रवाहात समाविष्ट करून घेतांना जातीय व्यवस्थेमध्ये खालच्या दर्जाचे स्वरूप मिळालेले आहे. त्यामुळे हया आदिवासींची सांस्कृतिक अस्मिता धोक्यात आलेली आहे.

आर्थिक समस्या

आदिवासी निर्मित कलाकृतींना योग्य तो दर्जा व भाव मिळत नाही. त्यात दलालीचे प्रमाण वाढल्यामुळे हया कलाकृतींना मोठी बाजारपेठ मिळून त्याचा योग्य तो मोबदला आदिवासींना मिळण्यात अपयश आले आहे. खरे पाहता आदिवासी कलाकृतींना शहरातील मोठया शोरूममधून चांगली मागणी असते. त्यांच्या कलाकृती कमी पैशांत विकत घेऊन शहरांमध्ये त्या दलालामार्फत जास्त किंमतीस विकल्या जातात. त्यांचा हया आदिवासींना कोणताही आर्थिक लाभ दिसून येत नाही. त्यामुळे हया जमाती आर्थिक व

सामाजिकदृष्टया मागासलेल्याच राहिलेल्या आहेत.

राजकीय समस्या

सत्तेवर असलेल्या प्रत्येक नेत्याने नेहमीच आदिवासींचे प्रश्न वेशीवर टांगून ह्या जमातीमध्ये एक वेगळी फळी निर्माण केलेली आहे. आजही ह्या दऱ्याखोऱ्यांमध्ये राहणाऱ्या आदिवासी समाजामध्ये मोठया प्रमाणात राजकीय जाणीव झालेली दिसून येत नाही. आदिवासी विकासाच्या नावाखाली आदिवासींच्या जमिनी बळकावून त्याला योग्य तो भाव न दिल्यामुळे त्यांचे मोठया प्रमाणात आर्थिक प्रश्न निर्माण झालेले आहेत.

शैक्षणिक समस्या

आज आदिवासींच्या वस्तीमध्ये शिक्षणाच्या सोयीचा अभाव दिसून येतो. यापूर्वीच्या काळात त्यांना पुरेसे प्राथमिक शिक्षण दिले गेलेले नाही.

वरील समस्यांचा आढावा घेऊन माथेरान परिसरातील आदिवासींचा विकास करावयाचा असेल तर व त्यांना मुख्य राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करून घ्यायचे असेल तर खालील सूचनांची दखल घेतल्यास त्याची शासनास आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणी करणे आवश्यक होईल.

१. आदिवासी कलाकारांना राहण्यासाठी माथेरान गावात जागा उपलब्ध करून दिल्यास ते आपले कायमचे स्थान निर्माण करू शकतात.

२. आदिवासी विकत असलेल्या शेतीमालाला व कलाकृतींना योग्य तो भाव त्यांनी स्वत:हून आकारून त्यावर नगरपालिकेने शिक्कामोर्तब करणे.

३. वनौषधीचे जे ज्ञान या जमातींना आहे त्याची योग्य ती माहिती करून घेऊन त्याचे उपचार पध्दतीस इतर औषधांप्रमाणेच सरकारी मान्यता देणे. अशा वनस्पतींची शासनाने आदिवासींमार्फत योग्य ती काळजी घेऊन व आदिवासींच्या देखरेखीखाली लागवड करून त्यांचा विकास करणे.

४. आदिवासी दैनंदिन दळणवळणासाठी होणारा त्रास कमी करण्यासाठी जे कच्चे रस्ते आहेत ते पक्के करणे. त्यांच्या जीवनाला गती देणे गरजेचे आहे.

५. माथेरानच्या दऱ्याखोऱ्यांत ज्या वस्तीमध्ये वीज पुरवठा नाही अशा वस्तीमध्ये वीजेची सोय उपलब्ध करणे.

६. आदिवासी स्त्रीयांना पाणी आणण्यासाठी तीन ते चार मैल चालावे लागते. त्यासाठी गावाजवळ किंवा वस्त्यांजवळ आड किंवा कुपनलिकांची सोय करण्यात यावी.

७. वर्षातून एकदा तरी आरोग्य शिबीर भरवून त्यांच्यामध्ये आरोग्य कसे जोपासायचे याची माहिती उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

८. पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी आदिवासींना आवश्यक असणारे ज्ञान व दृष्टी विकसित करण्यासाठी शासनाने योग्य त्या सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

९. भारतातील आदिवासी समाजाच्या सर्वांगिण विकासासाठी असणाऱ्या ज्या शासकीय योजना आहेत त्या कागदोपत्री न ठेवता त्या कार्योत्तर व गुणात्मक करून त्याला सामाजिक चळवळीचे स्वरूप देऊन लोकांमध्ये ह्या जमातींविषयी प्रेम व आस्था निर्माण करणे व त्याव्दारे त्यांचे भविष्य उज्ज्वल करणे हे एक २१ व्या शतकापुढे भारतास आव्हान आहे.

*****

वृत्त विशेष :-

प्रशिक्षण विभाग
(एप्रिल १९९९ ते ऑगस्ट १९९९ अखेर संपन्न झालेली प्रशिक्षण सत्रे)

संस्था दरवर्षी विविध प्रकारची प्रशिक्षणसत्रे आयोजित करते. या प्रशिक्षणसत्रांचे दोन मुख्य प्रकार आहेत. १) सेवापूर्व प्रशिक्षणसत्र, २) सेवांतर्गत प्रशिक्षणसत्र. सेवापूर्व प्रशिक्षण प्रकारामध्ये आदिवासी युवक व युवतींना वेगवेगळया प्रकारचे प्रशिक्षण दिले जाते. यात प्रामुख्याने स्पर्धा परिक्षांसाठी संस्था आदिवासी विद्यार्थ्यांची तयारी करून घेते. त्याचप्रमाणे सेवापूर्व प्रशिक्षणामध्ये नोकरीसाठी मुलाखती कशा द्याव्यात, मुलाखतींची तयारी या विद्यार्थ्यांची या प्रशिक्षणाच्या कालावधीमध्ये घेण्यात येते.

सेवांतर्गत प्रशिक्षणात आदिवासी आश्रमशाळेतील प्राथमिक मुख्याध्यापक, माध्यमिक मुख्याध्यापक, शिक्षक, गृहपाल, अधिक्षक व लिपिक यांच्याकरिता वेगवेगळ्या प्रकारची प्रशिक्षण सत्रे वर्षभर आयोजित केली जातात. आश्रमशाळेतील व्यवस्थापन, वेगवेगळ्या विषयांची सद्यस्थितीतील माहिती दुर्गम भागात असणाऱ्या शिक्षकांना होण्यासाठी अशा प्रशिक्षण सत्रांचा उपयोग होतो जेणेकरून हे शिक्षक आदिवासी विद्यार्थ्यांना चांगल्या प्रकारे माहिती पुरवून त्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढवण्यास मदत करू शकतील.

संस्थेने मे १९९९ ते ऑगस्ट १९९९ अखेर खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली होती व त्याचा खालील लाभार्थींनी लाभ घेतला आहे.

सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्र :- आदिवासी युवक युवतींसाठी स्पर्धापरीक्षा प्रशिक्षणसत्रे

अ.क्र	प्रशिक्षणाचा कालावधी	मुले	मुली	एकूण
१.	१२.४.९९ ते १३.४.९९	३९	५	४४
२	३१.५.९९ ते ११.६.९९	४५	२	४७
३.	१२.७.९९ ते २३.७.९९	२४	०	२४
४.	३०.८.९९ ते १०.९.९९	४४	२	४६
	एकूण			१६१

सेवांतर्गत प्रशिक्षणासाठी मे १९९९ ते ऑगस्ट १९९९ अखेर आश्रमशाळा अधिक्षक, प्राथमिक मुख्याध्यापक, माध्यमिक मुख्याध्यापक, गृहपाल, आश्रमशाळा लिपिक, इतिहास नागरिक शास्त्र, गणित, इंग्रजी, विज्ञान, हिंदी इ. विषयांचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षक, वरिष्ठ लिपिक अशा एकूण १८९ प्रशिक्षणार्थींना प्रशिक्षण या चार महिन्यांच्या कालावधीमध्ये देण्यात आले आहे.

*****

संस्थेच्या इतर योजना

अ) संशोधन अधिछात्रवृत्ती

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे या संस्थेमार्फत राज्य शासनाची व केंद्र शासनाची संशोधन अधिछात्रवृत्ती दिली जाते. संशोधन अधिछात्रवृत्ती ही मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, कृषीशास्त्र व औषधीशास्त्र इ.सारख्या निरनिराळ्या शाखेतील व्यासंगी विद्वानांकरिता खुल्या असतात. राज्य शासनाच्या संशोधन अधिछात्रवृत्तीकरिता किमान शैक्षणिक अर्हता ही कोणत्याही शाखेतील पदव्युत्तर पदवी आवश्यक असून आदिवासी जीवन संस्कृती विकास या क्षेत्रात भरपूर अनुभव मिळविला असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीस ही शिष्यवृत्ती देण्यात येते.

केंद्र शासनाच्या डॉक्टरल/पोस्ट डॉक्टरल संशोधन अधिछात्रवृत्तीकरिता मान्यताप्राप्त विद्यापीठामध्ये पी.एच.डी.करिता नांवनोंदणी झालेली असली पाहिजे. दरवर्षी कमीत कमी भारतातील २५ उमेदवारांना संशोधन अधिछात्रवृत्ती देण्यात येते. राज्य शासनाची दरवर्षी दोन उमेदवारांना अधिछात्रवृत्ती देण्यात येते. राज्य शासनाच्या अधिछात्रवृत्तीधारकास दरमहा रु.४००/- व आकस्मिक खर्च रु.६००/- देण्यात येतो. तर केंद्र शासनाची अधिछात्रवृत्ती पोस्ट डॉक्टरल करिता दरमहा रु.३२००/- व डॉक्टरलकरिता दरमहा रु.२८००/- तसेच आकस्मिक खर्चाची वार्षिक रक्कम रु.१०,०००/- देण्यात येतात. सदरच्या अधिछात्रवृत्तीचा कालावधी हा दोन वर्षाचा आहे.

राज्य शासन व केंद्र शासन शिष्यवृत्तीकरिता राज्य पातळीवर व स्थानिक वर्तमानपत्रातून माहे एप्रिल, मे तसेच ऑगस्ट, सप्टेंबर या महिन्यात जाहिरात प्रसिध्द केली जाते. त्यानुसार उमेदवारांनी त्यांना दिलेल्या कालमर्यादेच्या आत या संस्थेकडे तसेच केंद्र शासनाकडे त्यांचे अर्ज पाठविले पाहिजेत. अर्जासोबत ३ ते ४ पानांचा गोषवारा सादर करणे आवश्यक आहे. त्यात आपल्या अभ्यासाचा विषय, क्षेत्रीय अन्वेषणाचा भाग व कामाचे वेळापत्रक इ.असावयास पाहिजे. जो प्राध्यापक आपल्या मार्गदर्शनाखाली संशोधन करण्यासाठी त्याचा स्वीकार करण्यास तयार असेल अशा उचित विद्या शाखेच्या प्राध्यापकाची शिफारस सदर अर्जासोबत असली पाहिजे. जास्त मागास आदिवासी प्रदेशातील चिंताजनक क्षेत्राच्या व जमातीच्या तातडीच्या समस्या संबंधीच्या विभागांना शिष्यवृत्त्या देताना अग्रक्रम देण्यात येतो.

या शिष्यवृत्तीसंबंधाने अधिक माहितीसाठी संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, २८, क्वीन्स गार्डन, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १ यांच्याकडे संपर्क साधावा.

*****

ब) बोलीभाषा प्रकल्प

या संस्थेमार्फत सर्वेक्षण व संशोधन करुन आदिवासींचे उन्नतीकरिता माहिती गोळा केली जाते. त्याचप्रमाणे बोलीभाषांचे जतन करण्याकरिता अनेक स्तरावर प्रयत्न करण्यात येतात. याचाच एक भाग म्हणून आदिवासी बोलीभाषांचे शब्दकोषाची निर्मिती करण्याचे कार्य ही संस्था करीत आहे.

महाराष्ट्र राज्यात ४७ अनुसूचित जमाती असून सर्वसाधारणपणे १४ आदिवासी बोलीभाषा या मोठ्या प्रमाणात बोलल्या जातात. भावी पिढीमध्ये या बोलीभाषा फार कमी प्रमाणात अवगत तसेच वापरात असल्याचे आढळून येते. आदिवासी हे प्रगत समाजापासून बरेच अलिप्त असून पूर्णपणे मागासलेले आहेत. ते अति दुर्गम व डोंगराळ भागात राहतात. त्यांची संस्कृती भिन्न प्रकारची असून विशिष्ट अशी बोलीभाषा असल्याने त्याचे जतन व संरक्षण करण्याकरिता, तसेच आदिवासी वरील संशोधक, अभ्यासू व जिज्ञासू व्यक्ती व या भागात काम करणाऱ्या सर्व लोकांना त्यांचे कामात या भाषेचे मार्गदर्शन व्हावे म्हणून व त्यांच्या स्वभावातील बुजरेपणामुळे त्यांचे प्रश्न अडचणी समजून घेऊन आदिवासी आपल्या बोलीभाषेत बोलणाऱ्या भाषेचा अर्थ काय होतो याची सविस्तर माहिती होण्याकरिता संस्थेने १४ बोलीभाषांचा प्रकल्प हाती घेतला आहे. त्यापैकी ७ बोलीभाषांचे प्रकल्प तयार असून उर्वरित भाषांचे काम चालू आहे.

*****

क) आदिम जमातींच्या आरोग्याबाबतचा पथदर्शी प्रकल्प

भारतातील एकूण राज्यांपैकी १४ राज्यांमध्ये व एका केंद्रशासित प्रदेशात मिळून एकूण ७५ आदिम जमाती आहेत. आदिम जमातींच्या आरोग्यासंदर्भात त्या त्या प्रदेशाच्या शासनामार्फत प्रयत्न करूनसुध्दा अपेक्षित ध्येय साध्य झाले नाही. त्यामुळे, आदिम जमातीच्या आरोग्यात लक्षणिय सुधारणा घडवून आणण्याच्या दृष्टीने केंद्र सरकारच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागाने प्राथम्याने आंध्र प्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश व तामिळनाडू या ५ राज्यांची निवड केली आहे. या राज्यांमध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अर्थसहाय्याने प्रत्येक २ असे एकूण १० प्रकल्प १० आदिम जमातींच्या आरोग्य संवर्धनासाठी प्रायोगिक तत्वावर राबविण्याचे ठरले आहे. प्रत्येक प्रकल्पासाठी सर्वसाधारणपणे आदिम जमातीची लोकसंख्या ३,००० इतकी असेल.

त्यानुसार, महाराष्ट्र राज्यातील गडचिरोली जिल्हयातील इटापल्ली व भामरागड तालुक्यातील २९० गांवातील सुमारे ४८,००० माडिया गोंड व यवतमाळ जिल्हयांतील राळेगांव, मारेगांव, केळापूर, घाटंजी, झरी जामणी व कळंब या तालुक्यातील २०३ गावांतील ३१,७६८ इतकी कोलाम लोकसंख्या विचारात घेऊन दोन स्वतंत्र ''पथदर्शी प्रकल्प'' केंद्र शासनास पाठविण्यात आले होते व त्यास मंजूरी मिळाली आहे. या पथदर्शी प्रकल्पांतर्गत निवड केलेल्या कुटुंबांचे व गांवांचे आरोग्यासंदर्भात माहिती

गोळा करण्याच्या दृष्टीने ५०,००,००० रूपये इतका निधी उपलब्ध होणार आहे.

उपरोक्त पथदर्शी प्रकल्पाचे काम आय.सी.एम.आर., नवी दिल्ली यांच्या मार्गदर्शनाखाली होणार असून काम पूर्ण करण्याची जबाबदारी त्या त्या प्रकल्प संचालकांची राहणार आहे. संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे हे दोन्ही प्रकल्पांसाठी समन्वय अधिकारी म्हणून काम पहाणार आहेत.

*****

भारत सरकार व राज्य सरकार यांच्यामार्फत स्वयंसेवी संस्थांना किंवा इतर संस्थांना देण्यात येणाऱ्या अनुदानासंबंधीची माहिती

आदिवासी बांधवांच्या विकासासाठी शासन सातत्याने पुढाकार घेऊन प्रयत्न करीत आहे. या प्रयत्नाचाच एक भाग म्हणून भारत सरकार व महाराष्ट्र राज्य सरकार यांच्या सहकार्याने आदिवासी विभागामध्ये किंवा आदिवासींच्यात काम करणाऱ्या अतिमागासलेल्या (Primitive Tribes) आदिम जमातींकरिता किंवा स्वयंसेवी संस्थासाठी अथवा ग्रामीण भागातील दुर्बल घटकांसाठी केंद्र शासनाने विविध योजना सुरू केलेल्या आहेत.

या योजनांसंबंधीने आर्थिक आणि इतर सोयी सुविधा उपलब्ध करून देण्याबाबत केंद्र शासनाने व राज्य शासनाने स्वयंसेवी संस्थांना त्याचा फायदा देण्यासंबंधीने संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १ यांना यासंबंधीने सर्व अधिकार प्रदान केलेल आहेत.

महाराष्ट्र राज्यातील आदिम जमातींना ९०% आर्थिक सहाय्य कसे मिळू शकेल किंवा त्यांच्यासाठी कोणकोणत्या इतर योजना आहेत तसेच दुर्गम भागातील आदिवासींना / ग्रामीण भागांतील दुर्बल धटकांना कशा प्रकारे आर्थिक सहाय्य उपलब्ध होऊ शकेल व त्यासाठी कोणकोणत्या गोष्टींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे याबाबतचे मार्गदर्शन या संस्थेव्दारा करण्यात येते व त्यानुसार योग्य ती कागदपत्रे व इतर बाबींची पूर्तता झाल्यानंतर आर्थिक सहाय्य करण्यासाठी प्रस्ताव केंद्र शासनाकडे पाठवून या जमातींचा सर्वांगिण विकास करण्यास मदत केली जाते. यासाठीच्या मार्गदर्शनासाठी व अधिक माहितीसाठी इच्छुकांनी खालील पत्त्यावर संपर्क साधावा.

संचालक,
आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

*****

आदिवासी उपयोजनेच्या प्रदर्शनाला उत्तम प्रतिसाद पालकमंत्री शोभाताई फडणवीस, मंत्री सुधीर मुनगंटीवार राज्यमंत्री डॉ. रमेश गजबे यांची भेट

चंद्रपूर येथील पोलीस मैदानावर कृषि विभागाने आयोजित केलेल्या विभागीय स्तरावरील कृषि प्रदर्शनात आदिवासी विकास विभागातर्फे विविध योजनांची माहिती देणारे प्रदर्शन मांडण्यात आले होते.

जिल्हयाच्या पालकमंत्री शोभाताई फडणवीस, पर्यटन मंत्री सुधीर मुनगंटीवार, तसेच व्यापार वणिज्य व खनिकर्म, भटक्या विमुक्त जाती व इतर मागासवर्गीयांचे कल्याण विभागाचे राज्यमंत्री डॉ. रमेश गजबे यांनी प्रदर्शनाला भेट दिली.

आदिवासी विकास विभागाने मांडलेले हे प्रदर्शन आदिवासींना लाभदायी ठरेल अशी प्रतिक्रिया राज्यमंत्री डॉ. रमेश गजबे यांनी त्याप्रसंगी व्यक्त केली. आदिवासी शेतकऱ्यांनी आपल्या शेतात वनौषधीची लागवड करून शेतीला पुरक असा जोडधंदा निर्माण करावा या करिता आदिवासी विकास विभागातील अधिकाऱ्यांनी आदिवासी शेतकऱ्यांना प्रवृत्त करावे अशा सूचना त्यांनी याप्रसंगी केल्या.

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प चंद्रपूरचे प्रकल्प अधिकारी डी.टी.वासनिक यांनी मंत्रीमहोदयांना आदिवासी उपक्रमांची माहिती दिली.

नागपूर आदिवासी विकास विभागाचे अप्पर आयुक्त एन.आरमुगम यांनीही प्रदर्शनाला भेट देऊन वस्तूंचे निरीक्षण केले.

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प. आदिवासी विकास महामंडळ तसेच प्रकर्षित प्रसिध्दी पथक कार्यालय चंद्रपूरच्या संयुक्त सहकार्याने प्रदर्शन तयार करण्यात आले.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात आदिवासी विकास महामंडळांव्दारे एकाधिकार खरेदी योजनेअंतर्गत खरेदी केला जाणारा शेतीमाल तसेच गौण वनोपज, बाहव्याच्या शेंगा, बिबा, डिंक, चिंच, पळस झाडापासून मिळणारी लाख इत्यादी वस्तूंचे नमुने प्रदर्शनामध्ये मांडण्यात आले. आदिवासी शेतकऱ्यांना अनुदान योजनेअंतर्गत तेल पंप, वीज पंप, महिलांसाठी शिवणकाम, बांबू काम, युवकांना विविध धंद्याचे प्रशिक्षण इत्यादी योजनांची माहिती दर्शविणारी चित्रप्रदर्शनीही लावण्यांत आली होती.

आदिवासी विकास प्रदर्शनाला नागरिकांकडून उत्तम प्रतिसाद मिळाला. या प्रदर्शनाच्या यशस्वीतेसाठी सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी सुरेंद्र सावरकर, आर.एन.बोंतलवार, आदिवासी विकास महामंडळाचे अधिकारी व्ही.यु.तोडासे, माहिती सहाय्यक, इंदरशाह मडावी, एम.के.मगरे, आय,एस,झाडे, जी.यु.फुलसंगे, एम.एम.ऊईके, भलावी, डायरे यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले.

*****

शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे.

अंदमानातील ओंगे जमातीच्या बालकांसमवेत
मा. श्री. आर. डी. खरोसेकर, संचालक,
आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे - १

मा. हकीम साहेब, सचिव, आदिवासी विभाग,
आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.
पाहणी करताना

अंदमानातील ओंगे जमातीच्या बालकांसमवेत,
मा. श्री. रामानंदजी तिवारी, सचिव, आदिवासी
विकास आणि मा. श्री. आर. डी. खरोसेकर,
संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण
संस्था, पुणे - १

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune - 411 001.

Tribal Research Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors :

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefuly edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferrably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the editor is not responsible for the views expressed by the authors.

Apart from the honorarium, the contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondence should be addressed to the *Director, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.*

Registration No.RN-37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of Publication	: 28, Queen's Garden Pune 411 001.
2. Periodicity of Publication	: Bi-annual
3. Printer's Name	: Manager Photozinco Press, Pune 411 001.
Nationality	: Indian
Address	: Photozinco Press, Pune 411 001.
4. Publisher's Name	:Shri R.D.Kharosekar I.A.S.
Nationality	: Indian
Address	: 28, Queen's Garden Pune 411 001.
5. Editor's Name	: Shri R.D.Kharosekar I.A.S.
Nationality	: Indian
Address	: 28, Queen's Garden Pune 411 001.

I, R.D.Kharosekar hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

R.D.Kharosekar
(Signature of Publisher)

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs. 50/-

PRINTED AT THE GOVT. PHOTOZINCO PRESS, PUNE-